

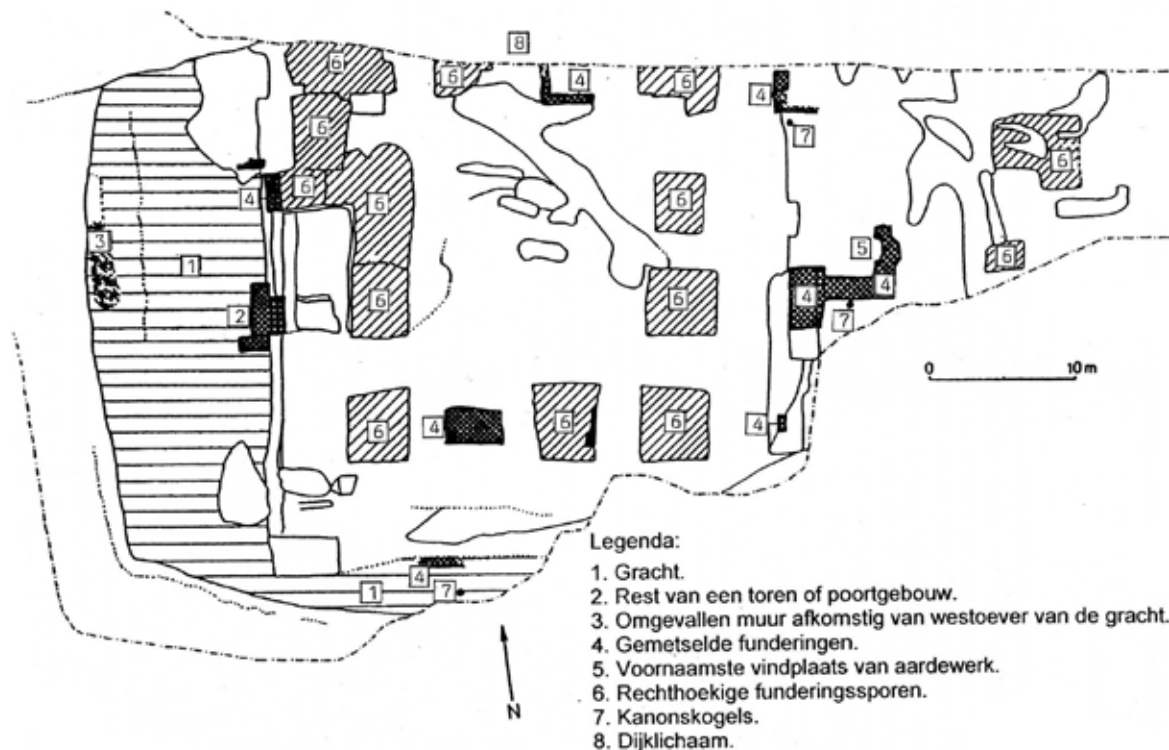
Een hondenbegravingplaats op het kasteel in Gorinchem?

Over middeleeuwse honden en hun adellijke eigenaren

Elizabeth den Hartog

In 1412 gaf Willem VI, graaf van Holland en hertog van Beieren, opdracht de Arkelse burcht te Gorinchem met de grond gelijk te maken met het doel 'selfs de gedachtenisse van de voorgaande grootsheit van 't Huys van Arkel uyt te roeyen'.¹ Daartoe 'dede hij brecken uuyten gront die kijserlijcke borge van Arkel', onder meer door de torens en muren met zware balken te schoren en die vervolgens in brand te steken, zodat niet alleen de schoren maar ook de muren, zalen, kapellen, torens en andere bouwwerken in de gracht stortten.² Na het

slechten van het kasteel bleef het terrein braak liggen en is er niet meer op gebouwd of gewoond. In 1996 kwamen tijdens graafwerkzaamheden langs de Dalemse dijk in Gorinchem de fundamente van de voormalige voorburcht van het kasteel van de heren van Arkel tevoorschijn.³ Op de opgravingssteekening (afb. 1) zien we rechts van de gracht het voorburchtterrein met de resten van een poortgebouw, de funderingen van een rechthoekig gebouw en ten oosten daarvan minder zware funderingen, die moeilijk te duiden zijn.

Afb. 1 Overzicht van de opgravingen langs de Dalemse dijk in Gorinchem. Tekening naar W. Floore, uit: P. Floore, 'Het kasteel van de heren van Arkel', in: Oud-Gorcum Varia, tijdschrift van de historische vereniging "Oud-Gorcum", 1998-2, 200.

Naar zeggen van de opgravers vond men in de zone tussen de zware en minder zware funderingen, waar overigens ook veel scherven van standaard Siegburgs aardewerk uit de veertiende of vroege vijftiende eeuw werden aangetroffen, resten van drie hondenskeletten: een vrij grote hond en twee kleinere exemplaren. Van de grote hond is de schedel incompleet, maar desondanks heeft deze nog een lengte van 12,3 centimeter. De schedels van de kleinere honden zijn wel intact en meten respectievelijk 12 en 10,5 centimeter (afb. 2).⁴ Helaas staan de locaties van genoemde hondenskeletten niet aangegeven op de opgravingstekening en is er destijds ook geen foto of tekening gemaakt van de vondstomstandigheden. Een krantenbericht van 1996 meldt dat ze “bij elkaar” lagen.⁵ De heer Ton Wijkamp, die bij de opgraving aanwezig was, wist aanvullend te melden dat de hondenresten niet in één kuil lagen, maar dat de dieren naast elkaar waren bijgezet.⁶ Gezien deze vondstlocatie, tussen de funderingsmuren van twee gebouwen in, en de stratigrafie lijkt het er op dat de hondenbijzettingen behoren tot de bewoningsfase van het kasteel en dus vóór 1412 te dateren zijn. Als dit correct is, gaat het hier om een opmerkelijke vondst. Hondengraven uit de hoge (volle) en late Middeleeuwen worden vrij zelden aangetroffen op kasteelterreinen.⁷

In de vroege Middeleeuwen kwam het begraven van honden, alleen of in samenhang met paarden of mensen, vaker voor dan in de perioden daarna. De vondstcontext, de ouderdom van de begraven dieren en de doodsoorzaak geven inzicht in de betekenis van deze bijzettingen. Doorgaans lijkt het te gaan om grafgiften, wat impliceert dat de dieren gedood werden om met de overledene begraven te worden, als uitdrukking van de sociale status van de dode, doorgaans een vrouw.⁸ Heel soms betreft het echter een bijzetting van een natuurlijk gestorven dier.⁹ Het op deze wijze begraven van dieren verdween met de kerstening, maar wanneer precies is van streek tot streek verschillend. Doorgaans had dit type bijzetting zijn beste tijd gehad in de zevende of achtste eeuw.¹⁰

Volgens de christelijke leer was de mens geschapen in het evenbeeld van God en had God hem de heerschappij over de dieren gegeven (Genesis I, 26 en 28). De mens stond dus op een hoger plan dan het dier. Daarbij was men ervan overtuigd dat er in de hemel geen dieren zouden zijn.¹¹ Van kameraadschap tussen mens en dier kon in de optiek van de kerk dan ook geen sprake zijn. ‘Mensen kunnen dieren geen liefde of vriendschap bewijzen, want dieren zijn geen rationele wezens en kameraadschap is gebaseerd op de rede’, zo schreef de dertiende-eeuwse schrijftgeleerde Thomas van Aquino.¹² Om die reden kwam de affectieve band tussen mens en dier in een

negatief daglicht te staan, wat zijn weerslag had op de relatie die mensen met dieren hadden. Dieren waren vooral nuttig en werden in huis genomen omdat ze daar een rol te vervullen hadden: katten vingen muizen, honden bewaakten huis en vee of werden ingezet tijdens de jacht. En gingen ze dood, dan waren ze afval. Met betrekking tot de Engelse context heeft Richard Thomas in 2005 betoogd dat dode dieren doorgaans gewoon als vuilnis werden beschouwd; in sommige gevallen werd van katten de pels en van honden het vlees (waarschijnlijk als hondenvoer) gebruikt. Slechts incidenteel was er sprake van begraven dieren, doorgaans bouwoffers.¹³ Een respectvol begraven dier kwam soms wel voor, maar was eerder uitzondering dan regel.¹⁴ Pas vanaf de late twaalfde eeuw werd de band tussen baas en hond langzaam hechter.

Afb. 2 Schedels van de twee kleine hondjes die naast elkaar begraven lagen op het voormalige voorburchterrein van de burcht van Arkel te Gorinchem (foto auteur).

De ontwikkeling van de affectieve band tussen baas en hond maakte de weg vrij voor een respectvolle memorie van het dier en voor het ontstaan van de hondenbegravingplaats. Mogelijk zijn de hondengraven op de voorburch van het kasteel van Arkel hier een vroeg voorbeeld van. Om te bezien of dit inderdaad het geval kan zijn geweest, zal in dit artikel worden ingegaan op de relatie tussen de elite en hun honden in de hoge en late middeleeuwen.

Honden en status in de Middeleeuwen

De veranderende relatie tussen baas en hond hing nauw samen met de ontwikkeling van het jachtrecht. Het begon tussen de elfde en de dertiende eeuw met het reguleren van de jacht in bosgebieden door de regionale heersers die hier het exclusieve jachtrecht voor zichzelf opeisten. Al in 1152 liet bijvoorbeeld keizer Frederik Barbarossa een algeheel verbod uitvaardigen op het jagen met netten en slingers en ander jachttuig (meestal in gebruik door boeren), behalve wanneer

het beren, wilde zwijnen en wolven betrof. Aan boeren werd daarbij ook het dragen van zwaarden en lansen verboden, wat de mogelijkheden om op wild te jagen nog verder inperkte. Op stropen stonden zware lijf- en geldstraffen.¹⁵ Na verloop van tijd werd de uitsluiting steeds algemener toegepast totdat de algehele uitsluiting van de jacht voor de gewone boer en buitenman een feit was. Hoe dat precies verliep, verschilde van streek tot streek.

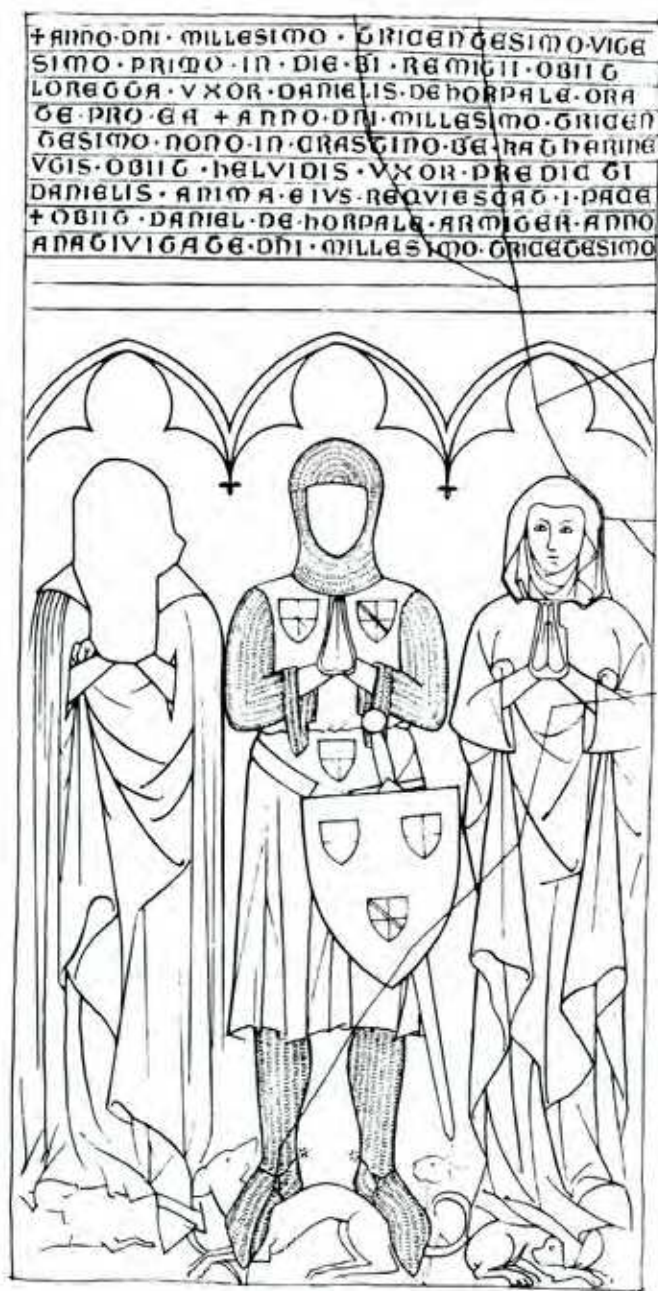
Indicatief voor het belang van de jacht en de daarbij horende statusdieren voor de adel is het zegel. Hoewel ridders zich op hun zegels als militairen te paard lieten uitbeelden, compleet met harnas en helm, in volle galop, en met het wapenschild in de linkerhand, toonden edelen die de ridderslag nog niet ontvangen hadden, zich al jagend. Niet in het harnas dus, maar wel te paard met een roofvogel op de arm en in het gezelschap van één of twee jachthonden. Zo konden ze toch hun adellijke status laten zien. Dit type zegel was tevens in gebruik bij dames van stand.¹⁶ Een mooi voorbeeld is het ruiterzegel van Maria van Brabant (1188-1260), de echtgenote van graaf Willem I van Holland (afb. 3).¹⁷

Hoezeer adellijke lieden hechtten aan hun jachtrecht, blijkt bijvoorbeeld ook uit twee klokken van het kasteel van Okehampton (Devon, Engeland), die volgens de erop aangebrachte inscripties gegoten werden in opdracht van Eleanor, echtgenote van Hugh Courtenay. Dat gebeurde na 1291, want Hugh overleed in dat jaar en een van de klokken refereert aan zijn overlijden. De tekst op de ene klok luidt: 'We were both made to wake Eleanor for to catch game' (wij werden beide gemaakt om Eleanor te doen ontwaken voor de jacht). Op de tweede staat: 'But do by my advice think on Hugh's soul and so was his name' (maar neem mijn advies en gedenk Hugo's ziel, want zo was zijn naam).¹⁸ Ook op graven werden soms jachtscènes aangebracht om de adellijke status van de overledene te benadrukken, zoals op de grafzerken van Thiébaux Rupez in de kerk van St.-Memmie bij Châlons-sur-Marne (circa 1250), van Chase Conée (†1314) in de parochiekerk te Arpajon en een vroeg veertiende-eeuwse grafzerk op het kerkhof van de Lambertuskerk te Horpmaal, die Daniël van Horpmaal weergeeft met zijn beide echtgenotes, Helvidis en Loretta.¹⁹ Bij dit laatstgenoemde graf heeft elk van de drie echtelieden een hond onder de voeten. Bij de rechtse dame is er ook nog een haas te zien (afb. 4).

In ieder geval in Holland was het onderhouden van een riddermatig levensstijl in de late Middeleeuwen van wezenlijk belang om als welgeborene van adellijke status door het leven te kunnen gaan.²⁰ Wonen op een riddermatig goed voorzien van slotgracht, brug en poort was daartoe niet voldoende. Aanvul-

Afb. 3 Zegel van Maria van Brabant (1188-1260), echtgenote van graaf Willem I van Holland (Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

Afb. 4 Vroeg veertiende-eeuwse grafzerk op het kerkhof van de Lambertuskerk te Horpmaal die Daniël van Horpmaal weergeeft met zijn beide echtgenotes, Helvidis en Loretta. Uit: R. op de Beeck en E. van Caster, De grafkunst in Belgisch Limburg - platen met persoonsvoorstellungen (13e tot 17e eeuw), Maaslandse Monografieën 4, Assen 1981.

Afb. 5 Kopie van een in 1928/1932 gevonden mesheft van een dame met hondje (Essen, Ruhrlandmuseum). Het oorspronkelijke exemplaar was 8,2 cm hoog en werd gevonden op de bij Essen in Bredeneij/Stadtwald liggende ruïne van de Isenburg. Bij de kopie zijn de beschadigingen onderaan het kleed aangevuld.

lende bepalingen waren dat de ridderwoning niet te dicht bij het dorp of in een stad diende te staan, er moest grond en goed aan verbonden zijn, de heer mocht niet zelf een ambacht of handwerk beoefenen en hij moest een paard bezitten en berijden, tot de jacht bekwame honden onderhouden en één of meer roofvogels. Pas dan was hij een volwaardig lid van de ridderschap en kon hij aanspraak maken op de bij deze stand behorende privileges. Wie uit een adellijke familie stamde, maar niet in staat was de vereiste levensstijl te voeren, daalde op de maatschappelijke ladder en verloor bijvoorbeeld het recht om uit jagen te gaan.²¹ In 1465 liet Koen van Foreest in een proces dan ook nadrukkelijk weten zich “altijts als ridderschap gedragen ende gehouden hebben ende noch hyden-dages houden, te weten paerden riddende, honden ende vogel houdende”.²²

Hoe belangrijk het jachtrecht was, blijkt ondubbelzinnig uit het leenrecht. Lenen waren in Holland bijna altijd erfelijk. Wanneer een leengoed vererfde of een nieuwe eigenaar kreeg, was de opvolger of nieuwe eigenaar verplicht de leenheer binnen het jaar een heergewaad te betalen, een soort successierecht. Wie niet aan deze verplichting voldeed, verloor zijn rechten en verbeurde daarmee zijn leen. Aanvankelijk werd het heergewaad in natura uitbetaald, later kwam daar een geldbedrag voor in de plaats. In de leenregisters staat vermeld welk heergewaad door wie voor welk leen werd geschonken. Soms gaat het om handschoenen of wapens, maar opvallend vaak om een statusdier: een paard, een jachtvogel, een jonge zwaan of honden.²³

Uiteraard ging het hier niet om zomaar honden: de ene hond was de andere niet, zoals we tegenwoordig nog steeds onderscheid maken tussen tot de jacht bekwame honden, rashonden en vuilnisbakjes. Rijpaarden, jachthonden en -vogels stonden hoger op de sociale ladder dan gewone boerderijdieren.²⁴ Met de verandering van de jacht in een adellijk voorrecht begon men rijpaarden, jachthonden en -vogels daarom als statussymbolen te beschouwen.

In de dertiende eeuw onderscheidde Jacob van Maerlant al drie soorten honden. De edelste waren volgens hem lange honden die hoog op hun poten stonden, hard konden lopen en niet konden blaffen. Tot de tweede soort rekende hij de brakken, honden met lange afhangende oren en een scherpe reukzin, die het wild goed wisten af te matten. Tot de derde soort rekende hij de huishonden, die niet zo hoog werden aangeslagen, ook al maakten ze zich dag en nacht nuttig als waakhond.²⁵ Niet genoemd worden de gezelschapshondjes die vooral bij adellijke dames in trek waren en die eveneens statussymbolen waren; hoe kleiner het diertje hoe chiquer (afb. 5).²⁶ Niet ver-

wonderlijk golden honden in adellijke kringen als uitstekende relatiegeschenken.

Favoriete honden werden, evenals favoriete valken overal mee naar toegenomen, zelfs naar het hof en in de kerk. Dat meebrengen van dieren naar de kerk leidde daar dikwijls tot problemen. Wanneer de honden in de kerk onrustig waren en de kerkdienst stoorden, kwam de zogenaamde hondenslager in actie. Met een zweep of stok werd de boosdoener dan de kerk uit gejaagd. Maar er was een duidelijk standsverschil. Zo gaven de burgemeesters en kerkmeesters van de St.-Bavo in Haarlem op 19 februari 1539 een ordonnantie uit waarin stond dat de hondenslager honden de kerk uit diende te werken wanneer ze zich misdroegen: ‘Voorts zoo zal hij [de hondenslager] naar ouder gewoonte met alle zijn naarstigheijd die honde uijt die kerk slaan, bijzonder die groot misbaer maaken, van blaffen, ende die uijt die kerk slaan, hebbende een sweep met een of twee bellen daarom, altijt bij hem hebbende’. De honden van de heren van Brederode en andere heren van stand waren echter vrijgesteld van deze regeling, mits ze hun dieren hadden aangeliend: ‘maar die honden van mijn heer van Brederode, winden of speljoenen die aan een snoer zijn, of van anderen guden edele mannen om te zien bijzonder als zij geen misbaar en doen, zal hij toelating, maar andere rekels of baffeges zal hij vuyt slaan’.²⁷ Pas in 1780 werd besloten geen honden meer in de kerk toe te laten.

Niet alleen edellieden namen huisdieren mee de kerk in, ook (adellijke) kloosterlingen deden dat. Dit kwam hen soms duur te staan, want volgens het kerkelijk recht was het houden van honden aan geestelijken verboden. De *Decretales* van paus Gregorius IX gaven aan dat bisschoppen, priesters en diakenen geen honden, valken en dergelijke mochten houden om mee te jagen. Overtreding leidde tot sancties.²⁸ Dat blijkt wel uit het visitatierapport van Henricus van der Heyden die in 1488 een bezoek bracht aan het klooster Leeuwenhorst. In zijn rapport stelde hij dat als een van de zusters het nog zou wagen vogels, honden of andere huisdieren mee te nemen naar het koorgebied, zij voor dit vergrijp zou worden gegeseld in het eerstvolgende kapittel.²⁹

Toch waren jachtdieren in de laatmiddeleeuwse kloosters heel gewoon. Getuige de vijftiende-eeuwse rekeningen van het klooster Leeuwenhorst had de abdis van dit cisteriënzerinnenklooster zelfs een hofweidman in dienst en hield ze conform haar status een koppel jachthonden gereed voor de jacht.³⁰ Dat geldt evenzeer voor de hoogadellijke abdis van Rijnsburg. Uit de rekeningen van 1490, 1497 en 1561 blijkt dat de abdis van dit klooster honden en valken hielden voor de jacht. Maar in beide gevallen diende de abdis dan ook een

‘goede geboortige Joncvrouwe van vader en moeder’ te zijn en waar het de wereldlijke zaken van het convent betrof, diende ze haar status tentoon te spreiden. De abdis van Rijnsburg vertoonde zich buiten de abdij dan ook enkel in het gezelschap van een grote stoet bedienden die zowel voor als achter haar uitliepen. Statushonden en -hondjes zullen bij dit vertoon niet hebben ontbroken.

Het verschil tussen honden van de adel en die van de gewone man speelde niet alleen in de kerk. Een boer die op zijn erf last had van herten, hazen of konijnen die zijn gewassen opat-ten, mocht hiertegen geen maatregelen nemen. Om ervoor te zorgen dat dat inderdaad niet gebeurde, was het de bewoners van het platteland verboden jachthonden te houden of honden die men voor de jacht zou kunnen inzetten. Van overheidswege bestond de verplichting honden te poten of in het blok te zetten, wat wil zeggen dat de hond ofwel aan één poot een blok kreeg of dat er een pootje werd afgehakt. Een alternatief voor het poten was de remmel, een lang stuk hout dat de hond om zijn nek droeg en dat het dier ernstig in zijn bewegingsvrijheid beperkte.³¹ Dit maakte de hond ongeschikt om te jagen. Om dezelfde reden werden bij katten de oren afgesneden. Een kat zonder oortjes kroop niet in een konijnenhol. Volgens diens taakomschrijving uit 1477 was de luitenant-houtvester van Holland onder meer belast met het poten van honden.³² Ook in de steden, waar honden regelmatig voor overlast zorgden, gaven de verordeningen die de overlast moesten beteugelen blijk van een dergelijk standsverschil.³³ In Leiden bepaalde het stadsbestuur circa 1360 dat wie honden wilde houden, per hond moest beschikken over een hengst die men berijden kon. Wie één hengst bezat en kon onderhouden mocht één hond hebben, wie twee hengsten had mocht er twee. Omdat het onderhouden van paarden een kostbare aangelegenheid was, was de maatregel er duidelijk op uit het aantal honden in de stad in de hand te houden en daarbij stadsadel en -patriciaat te sparen. Op overtreding stond een boete van 12 schellingen. Deze keur werd in 1459 vervangen door een nieuwe met daarin de bepaling dat wie wind- of jachthonden wilde houden, gegoed diende te zijn voor een jaarlijkse rente van 100 pond. Wie zich niet aan deze regels hield, moest een boete van vierduizend stenen betalen. Later mocht men honden houden vermits men een tonnetje zout in huis had staan. Zo’n tonnetje was vrij kostbaar en ook deze maatregel was dus bedoeld om het houden van honden financieel onaantrekkelijk te maken.³⁴ Aangezien dergelijke ‘hondovriendelijke’ maatregelen te weinig resultaat opleverden om de overlast aan banden te leggen, ging sommige stadsbesturen er toe over honden ‘quyt te maken’ (af te maken), zeker wanneer

men bang was voor het uitbreken van de pest of hondsdolheid.³⁵ Het baasje moest dan zelf zijn eigen huisdier ombrengen, anders werd er van stadswegen iemand aangesteld dit te doen, de zogenaamde hondenslager.³⁶ Dergelijke maatregelen golden echter niet voor iedere hond. Waren gewone honden vogelvrij, de jacht- en schoothondjes van de elite werden ontzien en ook kleine hondjes ontsprongen de dans, zoals in Amsterdam. Een hond die hier door de ring of beugel aan kerk of stadhuis gehaald kon worden, mocht in leven blijven: hij of zij kon door de beugel.³⁷

Hondenliefde

Eigenaren waren trots op hun honden, koesterden ze en konden heel wat van ze hebben. Zoals gezegd waren hond en baas vaak onafscheidelijk. Van graaf Albrecht van Beieren, de vader van Jacoba van Beieren, is bekend dat hij de twee windhonden die Dirc van Polanen hem ten geschenke had gegeven, op zijn bed liet slapen.³⁸ De rekeningen van een van de grafelijke rentmeesters over 1394 geven aan dat de honden van de graaf op zijn kamer verbleven en daar door de kamerheer werden gevoerd, ‘doe mijn here Sinte Gheertrudenberghe was omtrent Sinte Mertijns misse Translatio gaf Hannekiin die kamerlinc Roelant dem grote winde ende anders mijns heren honde die inder kamer ghebleven waren teten’. Toen de graaf later naar Haarlem toog, bleef Hannekiin achter om voor de honden te zorgen.³⁹ Jacoba’s echtgenoot, Frank van Borssele, liet zijn honden eveneens in de slaapkamer toe, alwaar ze zich misdroegen en de kostbare tapijten kapotbeten.⁴⁰ Het belang van honden blijkt ook uit hun verzorging. Hoe de dames met hun schoothondjes omgingen, wordt prachtig beschreven in het veertiende-eeuws gedicht *tGeluc vanden hont* van Jan van Boendale. Hierin geeft een ridder te kennen dat beter af zou zijn als hond dan als man. Dan kon hij de hele dag achter het vrouwtje aanlopen, door haar geknuffeld en gekust worden en zelfs in haar bed slapen, met dekens overdekt.⁴¹ Ook de rekeningen geven blijk van de voorkeursbehandelingen die honden genoten. Volgens de grafelijke rekeningen van Holland van 1345 voerde men de honden aan het hof in dat jaar wit brood.⁴² Wit brood was in de Middeleeuwen geen gewone kost, maar voorbehouden aan de rijken. Soms werden de honden zelfs beter verzorgd dan de hovelingen. Zo geven de rekeningen van het kasteel van Sint-Maartensdijk uit de tijd van Frank van Borssele aan op dat 23 juni 1438 de tarwevoorraad van het kasteel opraaakte. Voor de hofhouding werd toen brood

gebakken van een mengsel bestaande uit drie delen tarwe en één deel rogge, maar de honden kregen brood dat alleen van het duurere tarwe was gemaakt en dat gedurende een vrij lange periode. Pas vanaf 20 augustus, toen de nieuwe oogst was binnen gehaald, was er voldoende tarwe om ook de hofhouding weer brood zonder rogge aan te bieden.⁴³ Een ander voorbeeld betreft de rekeningen van gravin Jacoba van Beieren, daterend uit de tijd dat ze was getrouwd was met Jan van Brabant. De dienaar die haar witte honden verzorgde kreeg daarvoor een salaris van 200 pond, terwijl haar privésecretaris het met 30 pond moest doen.⁴⁴

Dat honden meer zorg kregen dan de armen is iets wat in de middeleeuwse literatuur en in preken dikwijls werd aangekaart. In de proloog van Chaucers laat-veertiende-eeuwse *Canterbury Tales* figureert een prioeres van een klooster, Madame Eglentyne genaamd. Zij voerde haar kleine hondjes exclusief wit brood en gebraden vlees en was diep verdrietig als er een dood ging ('Of smale houndes hadde she that she fedde with rosted flessch, or milk and wastel-breed. But sooe wepte she if oon of hem were deed'). Deze overdaad is in strijd met de regels van Benedictus, waar armoede en soberheid voorop staan en het verdriet om een hond gold indertijd eveneens als ongepast.⁴⁵ Impliciet wordt er dus behoorlijke kritiek op de prioeres en daarmee op de geestelijkheid geleverd. Schoothondjes riepen sowieso weerstand op. In de optiek van de veertiende-eeuwse prediker John Bromyard stonden de dikke, verwende en gepamperde diertjes symbool voor de edelman of -vrouw die beter voor zijn honden zorgde dan voor de armen.⁴⁶ Of die dikke schoothondjes zo blij moesten zijn met die aandacht van hun baasjes is een ander verhaal. Al in de dertiende eeuw schreef Albertus Magnus in zijn traktaat *De animalibus* dat schoothondjes, zeker die van adellijke dames, vaak dusdanig werden overvoerd dat ze stierven aan constipatie.⁴⁷

Statushonden en -hondjes droegen kostbare halsbandjes, zoals de windhonden (wynden) die hertog Willem in 1430 van de Engelse koning had gekregen: 'Item omme 2 halsbanden totten wynden die die Conynck aynen Here gegeven had'.⁴⁸ Vaak werd in dergelijke halsbanden de naam of het wapenschild van het baasje gegraveerd. Uit de Middeleeuwen zijn niet veel hondenhalsbanden bewaard gebleven, maar we zien ze soms wel op schilderijen.⁴⁹ In de National Gallery in Londen hangt een paneel van Gerard David uit 1510 dat de maagd Maria laat zien met links de opdrachtgever van het schilderij, in het gezelschap van zijn hond. Het gaat hier om Richard de Visch van der Capelle, cantor van het St.-Donaaskapittel in Brugge. Zijn identiteit kon worden vastgesteld aan de hand van de halsband van de hond, die zijn wapenschilden draagt. Van Anna

van Hongarije, de schoonzuster van Maria van Hongarije, bestaat een portret uit 1520 waarop ze met hond is afgebeeld. De hond draagt een met edelstenen bezette halsband met de letter A, de eerste letter van Anna. Het zal hier dus om een bestaande hond gaan.⁵⁰

Dat hondeneigenaren inderdaad genoeg om hun dieren gaven om ze te laten portretteren blijkt verder uit de boedelinventaris van slot Duurstede, de residentie van de Utrechtse bisschop Philips van Bourgondië, die in 1529 werd opgemaakt. Op folio Vllr-v worden de portretten (steeds omschreven als 'een taeffereel') opgesomd. Tussen het portret van de graaf van Nassau en van den 'Hoefmeester Moescron' staat een 'taeffereel van en wit ijsfontken mit lanck haer' genoemd: een portret van een wit hondje met lang haar.⁵¹ Met andere woorden, de bisschop had een portret hangen van een hond, zonder dat het deel uitmaakte van een of andere allegorie en zonder dat hij daar zelf bij was afgebeeld. De heer van Ravestein in dezelfde collectie was wel vergezeld van zijn huisdier, een 'taeffereel van mijnen ouden heere van Ravestein mit een fontken daarbij ende was gesonden mijnen heere van Ravestein'.⁵² Dat was niet ongewoon in die tijd. Margaretha van Oostenrijk (1480-1530) was in het bezit van een schilderij waarop, onder meer, haar hond Boute stond afgebeeld. Het wordt omschreven als 'een goed schilderij van een mooie slavin, en op het luik daarvan staat Charles Oursson, de controleur van Mevrouw en van haar vader, en ook Mevrouws hond die Boute heet'.⁵³ Zeer bekend is het portret van Karel V met zijn hond door Jakob Seisenegger uit 1532, dat als voorbeeld diende voor het portret dat Titiaan later maakte van de vorst. Het gaat hier om een grote hond, met een prachtige halsband. Een dergelijke hond begeleidt ook Karel V in het gebedsportret van de vorst in het hoogkoor van de St. Katharinakerk in Hoogstraten.

In de Middeleeuwen was het zelfs niet ongewoon lofdichten op honden te schrijven. In de late Middeleeuwen bezong Gace de la Buigne de windhond van hertog Philips de Stoute (†1404) in zijn *Roman des deduis*.⁵⁴ Karel van Orléans (†1465) schreef eigenhandig lofdichten op zijn honden.⁵⁵ Een vroeg voorbeeld is het in het Latijn geschreven gedicht dat abt Diederik van St.-Truiden (†1107) componeerde ter ere van zijn overleden hond Pitulus, waarin hij overigens uitdrukkelijk refereert aan de klassieke literaire traditie die begon bij Ovidius en Vergilius die eveneens lofzangen schreven ten behoeve van gestorven dieren.⁵⁶ Diederiks gedicht begint in vertaling als volgt: 'O honden, huil, als huilen jullie is gegeven! Mijn hondje Pitulus is dood. Pitulus is dood? Maar wie was Pitulus dan? Meer nog dan een hond.' En dan gaat de abt in op het verdriet dat hij heeft over de dood van de hond die vijf jaar zijn huisdier was.

Het was een Fries hondje, met wit haar en zwarte ogen. Was hij nuttig, is een vraag die in het gedicht wordt gesteld. Nee, maar zijn meester hield van hem, speelde met hem en had plezier van hem. Diederik laat ook weten dat het hondje geen graf heeft gekregen, want hij was er niet toen Pitulus overleed. Hoewel het gemis aan een graf geen obstakel is om de doden te eren, aangezien veel grote mannen zoals Cato en Pompeius het ook zonder graf moesten doen, vindt Diederik dat een graf vertroosting geeft. Omdat er geen graf is, componeert hij een gedicht om zijn hond de laatste eer te bewijzen.⁵⁷

Hondjes op en in graven

Het gegeven dat jacht- en schoothonden in de Middeleeuwen als statussymbolen golden, was de aanleiding ze vanaf de dertiende eeuw op grafmonumenten te laten figureren. Een voorbeeld van zo'n graf is te vinden in de noordwestelijke hoek van het schip van de Janskerk van Gorinchem. Het gaat hier om de verhoogde tombe met daarop een dame en heer die vervaardigd zijn van harde Naamse steen, die er debet aan is dat de figuren wat stijfjes zijn uitgevallen. Opgepoetst met was kreeg de steen echter een zwart glanzend uiterlijk, reden waarom deze steen vaak voor grafmonumenten werd benut.⁵⁸ De stijl en modeaccessoires wijzen op een datering in de vroege veertiende eeuw. De wapentekens op het schild van de man geven aan dat hier een echtpaar uit het huis Van Arkel is afgebeeld, maar verdere bijzonderheden ontbreken zodat een nadere identificatie van de personen lastig is.⁵⁹ Aan de voeten van de dame bevinden

Afb. 6 Honden op het graf van de Van Arkels in de kerk te Gorinchem (foto auteur).

zich twee hondjes met een stompe neus en grote oren, de een liggend, de ander zittend. Het rechtse exemplaar draagt zelfs een halsbandje met een hangertje eraan (afb. 6).

In de literatuur worden honden op grafmonumenten veelal als een symbool voor huwelijkstrouw geïnterpreteerd en, in het geval van priesters, voor het geloof in God. Het Latijnse woord 'fides' is dan ook dubbelzinnig en kan zowel trouw als geloof betekenen. Deze interpretatie van de hond werd gelanceerd door Erwin Panofsky, een zeer invloedrijke kunsthistoricus, die in het bruine, langharige hondje dat op de voorgrond van Jan van Eycks portret van het zogenaamde Arnolfini portret (National Gallery, Londen) prijkt, op deze wijze interpreteerde en deze duiding werd vervolgens voor vrijwel iedere hond overgenomen.⁶⁰ De idee kwam dan ook niet uit de lucht vallen. In diverse middeleeuwse en latere teksten doen sterke verhalen over hondentrouw de ronde, zoals in de middeleeuwse beestenboeken - *Bestiaria* genaamd -, waarin dieren en hun gewoontes allegorisch worden uitgelegd. Ook Melis Stoke was bekend met de spreekwoordelijke hondentrouw en geeft in zijn vanaf 1290 geschreven *Rijmkroniek* een uitgebreid relaas van de twee windhonden van Floris V die zelfs na de dood van de graaf weigerden van zijn zijde te wijken. Ze volgden de lijkstoet van Floris naar Alkmaar en 'ginghen si sitten bider bare ten voeten voor den outaere', waar ze weigerden te eten of drinken. Stoke besluit met de moraal van dit verhaal; de hond is betrouwbaarder dan de medemens.⁶¹ De hond als een symbool van trouw komt dus zeker voor, maar dit wil niet zeggen dat iedere hond aan de voeten van een dame of heer de trouw verbeeldt. Daarbij komt, zoals Kathleen Fiona Walker-Meikle in haar proefschrift *Late Medieval Pet Keeping: Gender, Status and Emotions* uit 2008 heeft betoogd, dat de trouwe honden uit de literatuur doorgaans grote jachthonden zijn, niet de kleine schoothondjes die we op grafmonumenten aan de voeten van dames verbeeld zien.⁶²

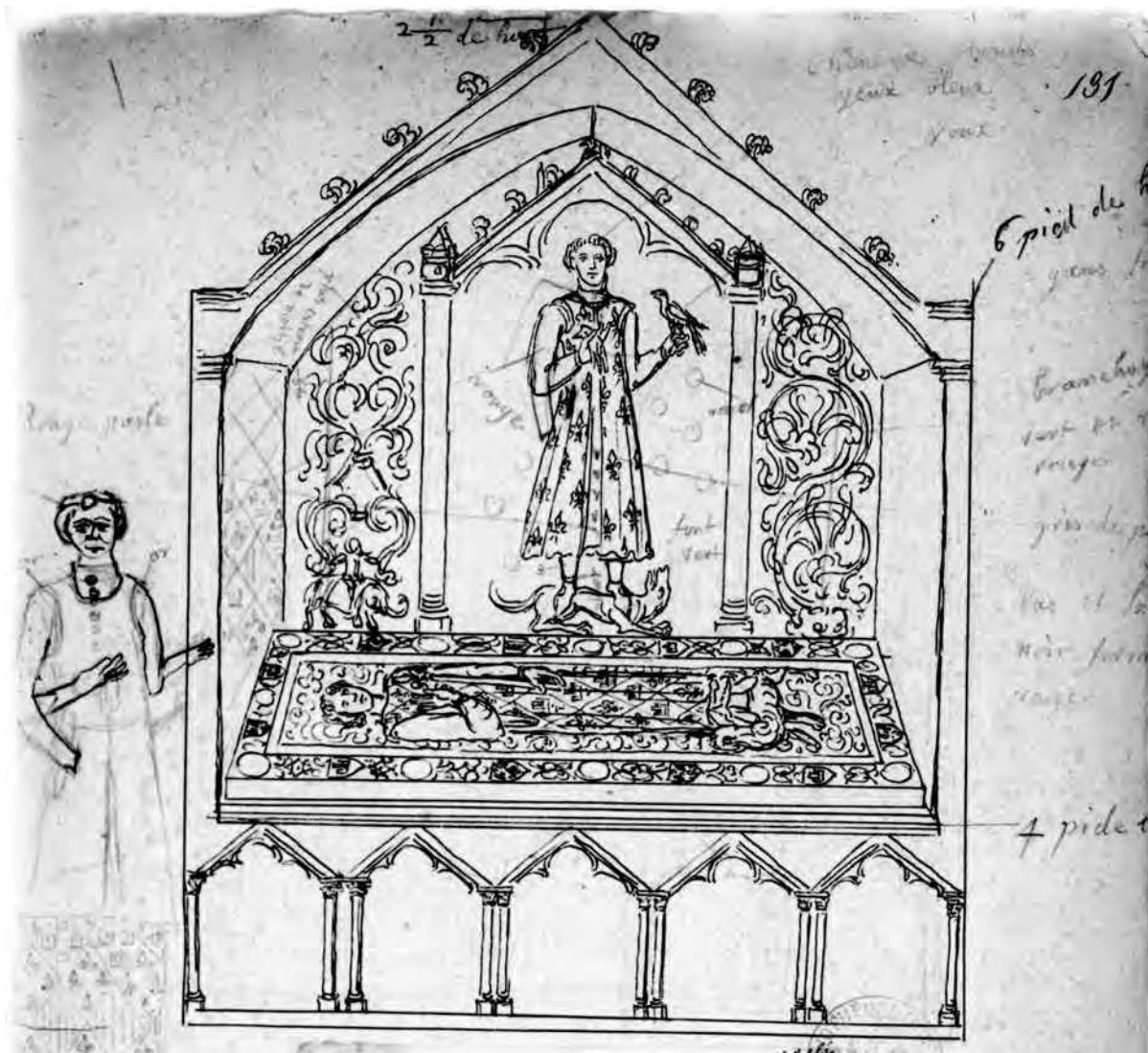
Om de vraag te beantwoorden hoe de honden en hondjes aan de voeten van de overledene geduid moeten worden, is het zinvol nader in te gaan op de oorsprong van dit motief. In welke context dook het hondenmotief voor het eerst op?

De vroegste grafmonumenten met honden

De vroegste voorbeelden van honden op graven zijn waarschijnlijk te vinden op de monumenten voor de jonggestorven kinderen van de Franse koning Lodewijk IX de Heilige. Het gaat hier in de eerste plaats om de grafmonumenten voor Blanche

de France († 29 april 1243) en haar broertje Jean de France († 10 maart 1248), die zich oorspronkelijk bevonden aan de noordkant van het koor van de koninklijke abdijkerk van Royaumont.⁶³ Hoewel de monumenten van Blanche en Jean verloren gingen, bleven de grafplaten met de gisants (liggende figuren van de overledene) behouden en werden ondergebracht in de abdijkerk van St.-Denis bij Parijs. Blanche heeft op de aan haar gewijde grafplaat aan haar voeten een (uit de negentiende eeuw daterende) jachthond, maar oudere tekeningen uit onder andere de verzameling van François Roger de Gagnières (1642-1715) suggereren dat dat oorspronkelijk een draakje was. Aan de voeten van Jean ligt een leeuw.⁶⁴ Uit tekeningen

blijkt dat elk van de twee monumenten was opgebouwd een spitsbogige nis met daarin een graftombe met daarop een grafplaat met een in koper en email uitgevoerde beeltenis van het overleden kind. Hoewel de kinderen respectievelijk drie en één jaar oud waren toen ze overleden, zijn ze hier als jong volwassenen weergegeven. Op de achterwand waren ze staande afgebeeld; Jean met een valk en handschoenen in de hand en een jachthond aan zijn voeten (afb. 7). Een relatie met de jachtzegels van adellijke dames en nog niet tot ridder geslagen adellijke zonen is evident. De manier waarop het eenjarige prinsje Jean op zijn graf is afgebeeld, lijkt indicatief geweest te zijn voor zijn status als edelman die geen ridderslag had

Afb. 7 Graf van Jean de France (gestorven 10 maart 1248) in de abdijkerk van Royaumont, tekening gemaakt in opdracht van François Roger de Gagnières (1642-1715), (Parijs, Bibliothèque Nationale collection Clairambault 632, fol.131, Uit: A. Erlande-Brandenburg 1975, afb. 109.)

ontvangen. Kurt Bauch⁶⁵ meende in zijn studie over de grafsculptuur in de Middeleeuwen dat het grafmonument van de jong gestorven kroonprins Louis de France (†1260), een broer van de bovengenoemde Jean en Blanche, het vroegst bekende voorbeeld is waarbij een hond aan de voeten van de stenen gisant is weergegeven (afb. 8). Deze oudste zoon van Lodewijk IX was eveneens in de koninklijke abdijkerk van Royaumont bijgezet, maar ook zijn monument werd na de Franse Revolutie naar de abdijkerk van St.-Denis overgebracht.⁶⁶

Of dit echt de eerste voorbeelden zijn, is niet te zeggen. Op grafmonumenten komen honden voor vanaf de vroege dertiende eeuw, maar helaas is niet altijd precies bekend wie ze memoreren en als we het al weten is niet altijd duidelijk wanneer ze precies werden gemaakt. Een datering kan vaak alleen worden verkregen op basis van stijl en de door de gisant gedragen kleding. Hoe lastig dat dateren is, blijkt wel uit de literatuur over de gisant op het grafmonument van Adelaïs, gravin van Joigny, dat van de afgebroken abdijkerk van Dilo naar de kerk van Joigny werd overgebracht (afb. 9). De gravin stierf ergens na 1195. Haar monument werd echter pas later opgericht en wordt in de literatuur nogal divers gedateerd. Morgenstern gaat uit van een datering tussen 1224 en circa 1240 wat voor de jachthond aan haar voeten aan de vroege kant is.⁶⁷

In ieder geval verspreidde het hondenmotief zich vanuit Frankrijk naar elders. In zijn studie van de dertiende-eeuwse grafkunst in Engeland liet Harrie Tummers weten geen voorbeeld van een hond op een graf te hebben gevonden dat met enige zekerheid voor het begin van het laatste kwart van de dertiende eeuw kon worden gedateerd.⁶⁸

Afb. 8 Hond aan de voeten van de gisant van Louis de France (gestorven 1260), de oudste zoon van Lodewijk IX van Frankrijk. Het graf stond oorspronkelijk in de abdijkerk van Royaumont, maar kwam na de Franse Revolutie naar Saint-Denis (foto auteur).

Ook het motief van niet één maar twee hondjes, zoals op het Arkelse graf, ontstond in de omgeving van het koninklijk hof van Frankrijk. Het vroegst bekende voorbeeld betreft de rond 1275 opgerichte tombe van Isabella van Aragon (1247-1271) in de abdijkerk van St.-Denis bij Parijs (afb. 10). Zij was de eerste echtgenote van Filips III de Stoute, koning van Frankrijk van 1270 tot 1285. Dit monument bestaat uit een zwarte tombe met daarop een in wit marmer gehouwen gisant van de overledene met aan haar voeten een paar hondjes met halsbanden met belletjes rond de nek. Erlain Erlande-Brandenburg identificeerde deze hondjes als puppy's en zag ze als niet meer dan een pittoreske toevoeging.⁶⁹ Dat lijkt onwaarschijnlijk want één van de twee hondjes kluift op een bot. In het kader van een grafmonument zal dit wel als een symbool van vergankelijkheid bedoeld zijn, verwijzend naar de voorbijgaande aard van roem en status en de vluchtigheid van het bestaan, naar de 'vanitas'. Zo is de marge bij de tekst van het dodenofficie in een handschrift in de British Library in Londen geïllustreerd met een hondje dat op een bot knaagt en een afbeelding van een schedel en botten.⁷⁰ Instructief in dit kader is verder een circa 1485 door Hans Memling geschilderde voorstelling van de 'Vanitas' in Straatsburg. Midden in een landelijke omgeving met een boerenhuisje op de achtergrond staat rechts op het schilderij een jonge vrouw met niet meer aan dan twee slippertjes. Zij draagt een spiegel in de hand. Rechts van haar staat een klein wit hondje, links van haar dollen twee windhonden in het gras. Ook hier dus statushonden, nu in gezelschap van de 'Vanitas'. Evenals aardse status is schoonheid immers vergankelijk.⁷¹

Afb. 9 Hondje aan de voeten van de gisant van Adelaïs, gravin van Joigny, in de kerk van Joigny (oorspronkelijk in de abdijkerk van Dilo).

Afb. 10 Honden aan de voeten van de gisant van Isabella of Aragon (1247-1271), de eerste echtgenote van Filips III de Stoute, koning van Frankrijk van 1270 tot 1285 (foto auteur).

Het graf van Isabella van Aragon zou het model worden waar naar graven van koninklijke dames gedurende de late dertiende en veertiende werden gemodelleerd, niet alleen in St.-Denis en Parijs en omgeving, maar zelfs verder van huis. Frankrijk was dan ook vanaf het einde van de dertiende eeuw op velerlei vlak toonaangevend en het Franse koningshuis bedreef een expansieve huwelijkspolitiek om in alle hoeken van Europa invloed te verkrijgen. Zo huwde Filips III na de dood van Isabella met Maria van Brabant en huwden hun drie kinderen weer met telgen uit het huis van Navarra, Oostenrijk-Bohemen en Engeland. In die streken duiken vervolgens aan de voeten van de stenen grafbeelden hondjes op die met een bot in de weer zijn. Ook in andere media is het thema van de twee hondjes terug te vinden, zoals op de messing grafplaat van de priester Laurence de St.-Maur (†1337) in de kerk van Higham Ferrers. Kortom, het graf in Gorinchem, waarbij de dame twee hondjes

aan haar voeten heeft, kan dus gezien worden als een verre navolger van het dertiende-eeuwse monument voor Isabella van Aragon in de abdijkerk van St.-Denis.

Interpretaties: statusdier, wapendier en huisdier

Uit een bewaard-gebleven contract van 7 februari 1339, dat te Doornik werd afgesloten, blijkt dat de beeldhouwer Willem Dugardin toezegde een grafmonument te maken voor Hendrik van Leuven, zijn zoon Jan van Leuven en zijn kleinzoon Hendrik van Leuven, dat geplaatst zou worden in de Minderbroederskerk te Leuven. Hoe dit monument eruit moest komen te zien, staat uitvoerig in het contract. Aan de voeten van het drielal moesten leeuwen of honden worden geplaatst ('et si aront desous leurs piés lions ou chiens': en zij zullen hebben onder hun voeten leeuwen of honden). Deze leeuwen of honden dienden van dezelfde duurdere steen gemaakt **moesten** worden als de gisants zelf.⁷² In een contract van 1296 voor de grafsteen voor de *châtelaine* van Lille staat: 'Il kiençons desous les piés le dame, de laiton, et bien graver et souffissaument' (de honden onder de voeten van de dame, van messing, goed en voldoende gegraveerd).⁷³ In een contract dat in 1325 te Douai werd opgesteld betreffende een grafsteen voor Willaume Catel en zijn echtgenote, wordt gespecificeerd dat hij een leeuwje aan zijn voeten moest krijgen en zij twee hondjes: 'et desous cascun piet, I lyonciel, en la maniere qu'il est ou marbre dou dit tresorier, et desous les piés de le femme, Il kiennes' (en onder elk van zijn voeten een leeuwje van het beste marmer, en onder de voeten van de vrouw twee hondjes).⁷⁴ De dieren onder de voeten van de grafbeelden vertegenwoordigden dus meerkosten; het zal hier dus om meer gegaan zijn dan pittoreske toevoegingen.

Gezien de status van honden in de Middeleeuwen ligt het voor de hand dat de stenen en messing exemplaren op grafmonumenten iets vertelden over de status van de overledene. Een leeuw stond voor macht en kracht, de koning der dieren. We zien hem overwegend bij mannengraven. Jachthonden zien we ook meer bij mannen dan bij vrouwen en hun voorkomen refereert waarschijnlijk aan adellijke privileges en afkomst. Kleine schoothondjes waren een statussymbool voor de adellijke dame en ze komen ook voor bij kindergaven. Het Leuvense contract uit 1339 lijkt echter te suggereren dat honden en leeuwen inwisselbaar waren, maar ik denk dat dat niet juist is. Op het graven lagen drie generaties Van Leuven: vader, zoon

en kleinzoon. Hun maatschappelijke status was waarschijnlijk niet identiek. De vader zal een leeuw aan zijn voeten hebben gehad; de kleinzoon één of twee honden. Bij de zoon ging het - afhankelijk van zijn status - om een leeuw of hond. De beeldhouwer zal het wel geweten hebben.⁷⁵

Lastiger is de vraag hoe de aanwezigheid van de dieren moet worden uitgelegd. Zitten of liggen deze dieren aan de voeten van het grafbeeld of staat de figuur op de diertjes? Deze vraag is te meer van belang omdat er bij sommige dertiende-eeuwse grafmonumenten van zowel kerkelijke als wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders sprake is van de combinatie draak/leeuw of van twee draken aan de voeten van de overledene. Zeker wanneer het de combinatie draak en leeuw betreft zal er sprake zijn van een bewuste verwijzing naar psalm 90 (91), vers 13: 'op slang en adder zult gij treden, leeuwenwelp en draak vertrappen', een psalmvers dat al vanaf de vroegchristelijke tijd werd gerelateerd aan Christus' overwinning op het kwaad. Vaak werd het viertal in het psalmvers genoemd wezens tot twee gereduceerd: leeuwen en draken. We zien dat bijvoorbeeld bij de grafsteen van Siegfried III van Eppstein († 1249), aartsbisschop van Mainz, en bij die van graaf Hendrik III van Sayn († 1247)⁷⁶ en Hendrik II van Laach († 1095, monument van circa 1270-1280). Door het plaatsen van een leeuw en draak onder de voeten van het grafbeeld van de overledene bracht men dus diens vrome levenswijze tot uitdrukking.⁷⁷

Ook bij monumenten met een of twee draken ging het om slechte dieren die vertrappt dienden te worden. Aan de voeten van een abtenmonument van circa 1200 in de abdijkerk van Nesle-la-Reposte (Marne) ligt één draak; aan de voeten van bisschop Évrard de Fouilloy (†1222) in de kathedraal van Amiens prijken er twee. In het geval van Évrard de Fouilloy bleef het rondom de grafplaat aangebrachte grafschrift bewaard, waarin in de laatste regel wordt gemeld dat deze bisschop een lam was voor de zachtmoedigen, maar een leeuw voor de ijdel en een lans voor de hoogmoedigen.⁷⁸ Hij was dus inderdaad een vertrapper van het kwaad, wat goed past bij een man van de kerk. Vandaar dat een draak aan de voeten van een overleden geestelijke een steeds weer terugkerend motief vormt, zeker in de twaalfde en dertiende eeuw. Een mooi voorbeeld in ons land is de gisant op het graf van Gwijde van Avesnes in de Utrechtse Dom, wiens voeten op twee monsters rusten.⁷⁹ Uitzonderlijkwijs komt het motief ook voor bij vrouwen, zoals op een uit zwarte Doornikse steen vervaardigd grafmonument uit Maubuisson (nu in St.-Denis in Parijs), dat wel geïdentificeerd is als het graf van Marie de Brienne (†1280), de laatste keizerin van Constantinopel.

Passen we de idee van het vertrappen toe op de honden,

hondjes en leeuwen dan kan het niet anders of zij symboliseren zaken van voorbijgaande aard, zoals roem en status, die evenals leeuwen en draken vertrappt dienden te worden, omdat dergelijke zaken afleiden van de liefde voor God. In sommige middeleeuwse preken worden hondjes niet voor niets als de oorzaak genoemd waarom dames hun religieuze plichten verzaakten, te weten het gebed en de liefdadigheid.⁸⁰

Variaties op het thema

Met het verstrijken van de tijd veranderde de betekenis van de hond aan de voeten van de grafbeelden; naast het vertrapingsmotief maakten ook andere interpretaties opgang. De hond als symbool van trouw is een al genoemde variatie. Een andere bestaat eruit dat vanaf de late veertiende eeuw de gebruikelijke leeuwen en honden het veld ruimden voor dieren die uitdrukkelijk gerelateerd waren aan het wapen of de schildhouders van de overledene.⁸¹ Zo heeft Robert de Vere (1240-1296), de vijfde graaf van Oxford, op zijn grafmonument in de kerk van Bures (oorspronkelijk stond het in Colne Priory in Earl's Colne in Sussex) een wild zwijn aan zijn voeten.⁸² Bij het rond 1330 vervaardigde grafmonument voor graaf Arnold van Kleef (1117-1142) en zijn vrouw Ida van Brabant in de kerk van Maria Hemelvaart in Kleef (voorheen in de premonstratenzerabdij Bedburg) zit er aan de voeten van de man een zwaan. Ook de gisant van Adolf I van Kleef-Mark (1368-1394) op de naastgelegen graftombe gaat vergezeld van een zwaan, die in dit geval het wapen van het huis Kleef draagt. Zijn echtgenote Margaretha van Berg (+1425) heeft een leeuw met het Bergse wapen. Deze tombe dateert van rond 1420 en kwam eveneens uit Bedburg.⁸³ De zwaan was het wapendier van de familie van Kleef vanwege de vermeende afstamming van de zwanenridder. Een dergelijke afstamming zou ook gelden voor Margaret de Bohun (†1391), kleindochter van Edward I. Op het dubbelgraf waarop zij samen met haar echtgenoot Hugh Courtenay, graaf van Devon (†1377), is verbeeld heeft ze een zwaan aan de voeten. Bij haar man gaat het om een leeuw. De tombe bevindt zich tegenwoordig in het zuidtransept van de kathedraal van Exeter.⁸⁴

Hier bevindt zich overigens ook nog de zestiende-eeuwse tombe van Sir John Gilbert of Compton (†1596) en zijn echtgenote Elizabeth Chudleigh, waarbij de heer een eekhoorn aan zijn voeten heeft. De eekhoorn was het embleem van de Comptons. Gilberts broer Humbert was kolonist en ging op de terugweg uit Amerika ten onder in zijn schip dat de 'Squirrel' was genaamd. Verder bevindt zich in de kathedraal van Exeter

aan de noordzijde van de kooromgang het monument voor Sir John Speke of White Lackington († circa 1517), die een egel als wapenfiguur heeft en bij wie dus een (ietwat curieus uitgevalen) egel onder de voeten rust. Ook beren, herten, zwijnen, luipaarden en andere heraldische dieren komen als voetsteunen voor, al blijven de leeuwen en honden overtuigend in de meerderheid. Blijkbaar had men er in deze tijd geen enkele moeite meer mee status tentoon te spreiden, want het is duidelijk dat de dieren op deze tombes dienden als 'identity markers' en niet langer symbool stonden voor aardse zaken waar men korte metten mee diende te maken. Datzelfde zien we bij de veertiende-eeuwse grafsteen van landgravin Jutta van Thüringen (†1191), afkomstig uit Reinhardsbrunn (maar tegenwoordig in Eisenach), die de gravin toont met een schoothondje op de arm, wat uitzonderlijk is. Omdat de gravin al geruime tijd dood was toen de steen werd gemaakt, is het hondje niet een geliefd huisdier maar dient het enkel als statussymbool. Vanaf circa 1400 zien we dat de hond op het graf soms wel degelijk een portret werd van de eigen trouwe viervoeter. In Deerhurst wordt het statushondje op de messing grafplaat voor Sir John Cassey en zijn echtgenote Alice van circa 1400 in de noordelijke zijbeuk vergezeld van de naam 'Terri' (afb. 11). Terri kijkt liefdevol omhoog naar zijn bazin en draagt een halsband met belletjes.⁸⁵ Hoewel het hier niet om een portret van een bestaand hondje gaat - dit type hondje met een halsband van belletjes komt namelijk veel voor - is het wel duidelijk dat een hondje genaamd Terri op de grafplaat wordt gememoreerd. Een tweede met naam genoemde hond bevond zich vroeger in de kerk van Ingham (Norfolk) op de grafplaat van Sir Brian Staple-

Afb. 11 Detail van het messing grafmonument van Sir John Cassey en zijn vrouw Alice in de kerk van Deerhurst, circa 1400. De honden aan de voeten van Alice heet 'Terri' (detail van een afbeelding die in de kerk wordt verkocht).

ton uit 1438. Onder zijn rechervoet prijkte een leeuw, achter zijn linkervoet een hondje met de tekst 'Jakke'.⁸⁶ Deze vrij unieke voorbeelden zijn prachtige illustraties van de veranderende band tussen honden en hun eigenaren. Van statusdier waren de honden geliefde huisgenoten geworden, dieren die na hun dood met een monument of een graf werden geëerd.

Honden in gewijde grond

Honden of andere dieren werden doorgaans niet in gewijde grond bijgezet. Illustratief hiervoor is een verhaal in de *Les Cent Nouvelles Nouvelles* (De honderd nieuwste nieuwtjes), een bundel korte verhalen van rond het midden van de vijftiende eeuw die aan het hof van de Bourgondische hertog Filips de Goede waren verteld. In verhaal 89 wordt een eenvoudige dorpspastoor opgevoerd die erg gehecht was aan zijn hond, waarvoor hij goed zorgde. Op een dag werd de hond echter ziek en stierf. De pastoor vond dat het dier, dat zo wijs en goed was geweest, een begrafenis verdiende en aangezien de pastorie grensde aan het kerkhof, besloot hij het dier hier bij te zetten. Of er ook sprake was van een grafsteen en een epitaaf wist de auteur niet, zo schrijft hij, maar hoe dan ook, het duurde niet lang of het hele dorp wist van het hondengraf op het kerkhof. Het gegeven bereikte ook de oren van de bisschop die de pastoor bij zich liet roepen door een gerechtsdienaar. De pastoor was zich van geen kwaad bewust en vroeg wat hij had misdaan. De gerechtsdienaar wist het niet maar dacht dat het misschien te maken had met het feit dat hij zijn hond in gewijde aarde had bijgezet tussen christenen. Dat zei de pastoor genoeg: dit akkefietje ging hem geld kosten, want de bisschop stond bekend om zijn inhuligheid. Eenmaal voor het gerecht hield de bisschop een lange toespraak over het begraven van de hond en deed het voorkomen dat een erger misdaad haast onmogelijk was en stelde voor de pastoor een fikse gevangenisstraf op te leggen. De pastoor wist zich echter goed te verdedigen. Hij hemelde de verdiensten van zijn hond hoog op, vertelde dat het een zeer wijs en vrijgevig dier was geweest en dat dat wel bleek uit zijn testament. Hierin had hij namelijk een legaat van 50 gouden kronen aan de bisschop vermaakt. Zo'n hond verdiende toch een goed graf? Daarop gaf hij de bisschop de vijftig kronen en die kon niet anders dan beamen dat dit toch wel een heel brave hond was die zeker wel een plekje op het kerkhof verdiende.⁸⁷

Dit verhaal geeft aan dat het bijzetten van honden weliswaar niet ongebruikelijk was en dat er hierbij zelfs grafstenen en epitafen bij te pas konden komen, maar dat de graven van mensen

en dieren in de regel strikt gescheiden waren. In de hoge en late Middeleeuwen hoeven we dus geen hondengraven op het kerkhof te verwachten en ook geen bijzettingen van dieren in de menselijke graven. Desondanks zijn er enkele uitzonderlijke gevallen waarbij een hond wel degelijk bij zijn baas kwam te liggen. Zo werd er in 1849 in de kerk van het Engelse Staindrop (County Durham) een menselijk skelet gevonden met de resten van een windhond aan zijn voeten. Het zou hier gaan om een lid van de familie Neville van het naburige Raby Castle. Gedacht wordt aan Ralph Neville, de eerste graaf van Westmorland, omdat bekend is dat hij in de kerk was begraven.⁸⁸ In 1871 werden in de St.-German's kathedraal op het Isle of Man de resten gevonden van Simon, bisschop van Sodor en Man, die hier rond 1247 was bijgezet. Aan zijn voeten lag een grote hond.⁸⁹ In beide gevallen moet er sprake zijn geweest van een uitzonderlijke band tussen de overledene en zijn hond; wellicht dat het tweetal in beide gevallen gezamenlijk om het leven kwam. Interessant in deze context is het graf van Sir Richard Musgrave († 1464) in de kerk van Kirkby Stephen (Yorkshire, Engeland). Sir Richard stond erom bekend het laatste wilde zwijn in de omgeving te hebben uitgerooid. Hij was daar blijkbaar zo fier op dat de slagtanzen van het zwijn in zijn graf werden meegegeven. In de kerk wordt nog altijd een van de slagtanzen van het dier getoond; volgens het bordje in de kerk zou het in de Victoriaanse tijd in zijn graf gevonden zijn.

Over het begraven van honden

Overall in Europa bevinden zich bij kastelen en buitenplaatsen hondengraven en -begraafplaatsen, waar eigenaren hun honden een laatste rustplek gaven. De graven werden gemarkeerd met een kleine steen met daarop het geboorte- en sterfjaar van het desbetreffende dier. Doorgaans zijn deze begraafplaatsen niet ouder dan de achttiende eeuw. Bekende voorbeelden zijn de graven van de honden van de Pruisische vorst Frederik de Grote (1712-1786) naast het paleis van Sanssouci bij Berlijn en in ons land de begraafplaats van de teckels Hexe, Erdmann, Dachs, Liesel en Senta van keizer Willem II bij Huis Doorn (de keizer verbleef daar van 1920 tot 1941). Uit schriftelijke bron zijn echter veel oudere voorbeelden bekend.

Zo viel in 1634 het hondje Tyter, huisdier van de weinig geliefde Leidse schout Willem de Bont die een berucht remonstrantenjager was, een dermate pompeuze begrafenis ten deel dat heftige reacties niet uitbleven aangezien men vond dat De Bont zijn hond beter behandelde dan zijn medemens. Vondel

schreef naar aanleiding van het gebeuren een hekelschrift en Jan Miense Molenaer vervaardigde twee schilderijen: één met het sterfbed van de hond, de ander met de begrafenis, waarvan alleen twee achttiende-eeuwse kopieën bewaard bleven. Volgens contemporaine bronnen werd Tyter in een matje gewikkeld op een bankje gelegd en nodigde de schout allerlei kinderen en honden uit aan de begrafenis deel te nemen en hun rouw te betonen. Twee familieleden van Tyter, de honden van de dienstmaagd, voerden getooid met rouwbanden en lange sluiers de begrafenisstoet aan. Hierop volgde de hond van een professor, ook familie van Tyter, die eveneens rouwleding droeg. Het lijke van Tyter was bedekt met een zwart kleed en werd gedragen door de zoon van een advocaat. Een kat die ook was uitgenodigd, wilde de stoet niet volgen en ging er van door. Het gezelschap liep driemaal rond het bleekveld om Tyter vervolgens onder een perenboom te begraven. Er werd een bel geluid, waarna het gezelschap eerbiedig met ontbloot bovenhoofd toekeek hoe de hond met aarde werd bedekt. Daarna toog men naar het huis van de schout, waar de aanwezigen werden gefêteerd met wijn, rijstebrij, pannenkoeken en andere lekkernijen, en bij het heengaan kreeg elk kind een koek mee.⁹⁰ Dergelijke hondenbegravenissen zien we overigens ook al in laatmiddeleeuws Italië, en wel aan het hof van Mantua. In 1462 werd Rubino, de hond van de hertog van Mantua Ludovico II Gonzaga, ziek. De dokter kon niets meer voor hem doen en de hond stierf. Ludovico, die niet bij het gebeuren aanwezig kon zijn, had instructies achtergelaten voor het geval Rubino tijdens zijn afwezigheid zou overlijden. De hond moest in een mand worden begraven en er zou een grafsteen voor hem gemaakt worden, compleet met epitaaf. Ook Ludovico's hondje Bellina, dat in het kraambed stierf, kreeg een grafsteen met een Latijns epitaaf.⁹¹ In de tijd van Isabella d'Este was het rouwbeetoon over gestorven huisdieren aan het hof van Mantua nog uitbundiger. De begrafenis van de kat Martino in 1510 werd bijgewoond door de honden Aura en Ribolin en door hovelingen, waarvan er één een grafrede hield. Andere hovelingen schreven grafschriften voor de kat. Toen de al genoemde Aura, de lievelingshond van Isabella, zelf op onfortuinlijke wijze om het leven kwam, was de hertogin ontroostbaar. Aura werd in een loden kistje gesloten en zou te zijner tijd een prachtig grafmonument krijgen waarvoor de hertogin eigenhandig de eerste steen zou leggen op een tijdstip dat door astrologen was bepaald. Vrienden, bekenden en hovelingen schreven epitafen en elegieën om de hertogin te troosten en om bij haar in het gevele te komen.⁹²

Interessant in deze context is de Franse windhond Guinefort die op basis van een misverstand door zijn baas werd omge-

bracht. De cultus van deze Saint Guinefort staat beschreven in Stephen de Bourbons († 1262) *De Supersticione*, over het bijgeloof.⁹³ De hond ontdekte in de kamer waar de pasgeboren zoon van zijn heer in zijn wiegje sliep een enorme slang en nam deze te grazen. Tijdens de worsteling viel de wieg om en was de gedode slang aan het zicht onttrokken. De meid die op het lawaai afkwam zag de omgevallen wieg en de hond, die onder het bloed zat, en concludeerde dat de hond het kind had opgegeten. De moeder die kwam kijken dacht er net zo over. Zo ook de vader, die de hond met zijn zwaard doodde. Pas toen ze het kind ongeschonden terugvonden en daarna de gedode slang, begrepen ze wat er werkelijk was gebeurd. De baas had wroeging over zijn daad en deponeerde het dode dier buiten het kasteel in een put, die werd afgedekt met stenen en omkranst met bomen om de plek te markeren. Omdat er zich al snel wonderen afspeelden bij Guineforts graf kreeg de hond de status van heilige. De Kerk, die niet op een hond-heilige zat te wachten, poogde de cultus in de kiem te smoren. Hoewel het verhaal van Guinefort uniek is, maakt het toch ook duidelijk dat men al in de dertiende eeuw bij uitzondering honden begroef en hun graven markeerde.

Ook uit archeologische opgravingen blijkt dat honden in de Middeleeuwen zo af en toe werden begraven. Alleen is er vooralsnog weinig aandacht geweest voor dit verschijnsel. In het verleden was het vaak zo dat opgravingsrapporten de hondenresten noemden maar het daar bij lieten. De precieze locatie en de manier waarop een gevonden hond erbij lag, is echter wel van belang om te bepalen of het om een liefdevolle bijzetting handelde of om iets anders, zoals een bouwoffer.⁹⁴ Echte hondengraven zijn vrij recent gevonden in Halberstadt⁹⁵, Siegburg⁹⁶ en op een kasteelterrein in Maenclochog (Wales).⁹⁷ In Nederland werd in het kasteel Schaloen in Limburg een compleet hondenskelet uit 1600 opgegraven, maar zonder verdere gegevens zegt dat op zich niet zo veel.⁹⁸ De vondst in 2010 op het kasteelterrein de Wickenburgh (gemeente Houten) van twee naast elkaar begraven complete skeletten van grote mannetjeshonden en van het skelet van een kleine hond iets verderop wekt wel de indruk van een hondenbegraafplaats. De datering van deze graven is helaas onzeker omdat de Wickenburgh, alhoewel reeds rond 1300 genoemd, een lange bewoningsgeschiedenis kent. Vanwege de stratigrafie vermoedt men echter dat ze middeleeuws zijn.⁹⁹

Besluit

De op het kasteelterrein van Arkel aangetroffen hondengraven zijn niet uniek, maar vooralsnog zijn er weinig vergelijkbare bijzettingen op kasteelterreinen vastgelegd. Hoewel de kerkelijke instanties menden dat vriendschap tussen mens en dier onmogelijk was, geeft het bronnenmateriaal vanaf de volle Middeleeuwen aan dat bazen hun honden wel degelijk naar waarde wisten te schatten en ~~wel degelijk~~ vriendschappelijke gevoelens koesterden voor hun trouwe viervoeters. Daaraan gaf men in steeds toenemende mate uitdrukking door honden een keurige begrafenis toe te kennen. Uiteraard houdt deze toegenomen status van de hond verband met het gegeven dat honden vanaf de hoge Middeleeuwen waren uitgegroeid tot belangrijke statusdieren die de adellijke positie van de eigenaar onderstreepten, temeer ook omdat ze gebruikt werden voor de jacht. De jacht was een bron van voedselvoorziening en sport die gaandeweg tot een adellijk privilege was uitgegroeid. Daarom ook werden honden op grafmonumenten afgebeeld, zoals op de tombe van de Van Arkels in de kerk te Gorinchem. In eerste instantie verschenen de honden op de graven als symbool van de vergankelijke aardse roem waar de geportretteerde afstand van nam door er men zijn of haar voeten op te staan, maar naarmate de tijd vorderde veranderden de hondjes aan de voeten van de overledenen in symbolen ~~symbool~~ van trouw en in sommige gevallen werd er zelfs gerefereerd aan een bestaand huisdier.

Om terug te komen op de vondst van de drie hondenskeletten op het Arkelse kasteelterrein. Het heeft er alles van dat de heren van Arkel, of een persoon uit hun huishouden, een goede verstandhouding hadden met deze dieren, reden waarom ze op de burcht begraven werden en niet als afval afgedankt. Naar alle waarschijnlijkheid gebeurde dat voor 1412. Het zou hier dus om de oudst bekende hondenbegraafplaats in Nederland kunnen gaan, ware het niet dat we bij deze conclusie toch een slag om de arm moeten houden. Dat de drie honden op een rijtje lagen en niet in een kuil werden gevonden komt van horen zeggen, aangezien er destijds niets is vastgelegd, noch op schrift, noch op tekening, noch op foto. Moge dit artikel dan ook een aansporing zijn om bij toekomstig archeologisch onderzoek op kasteelterreinen meer aandacht te geven aan de vastlegging van de precieze vondstlocaties en omstandigheden van dierlijk botmateriaal, aangezien het waardevolle gegevens kan opleveren over het leven en de gedachtewereld van de kasteelbewoners en over de relatie tussen de kasteelbewoners, hun honden en andere huisdieren.

Noten

- 1 M. Brouërius Van Nidek, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche oudheden*, Deel 4, Dordrecht 1770, 101-102.
- 2 Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli). *Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum*, Amsterdam 1931, 80.
- 3 P. M. Floore, 'Het kasteel van de Heren van Arkel', *Grondig Bekeken: Tijdschrift van de Afdeling Lek- en Merwedestreek van de AWN* 12-4, 1997, 25-30; P.M. Floore, 'Het kasteel van de heren van Arkel', in: *Oud-Gorcum Varia* 1998-2, 198-202, spec. 200.
- 4 Object nrs. KB 96, nr. 5.
- 5 *De Dordtenaar* van 28 september 1996.
- 6 Met dank aan Martin Veen.
- 7 Wel komen er bij veel kasteelopgravingen niet gearticuleerde botten van honden; zie R.C.G.M. Lauwerier, J.M. van Winter, T. de Jong & J.T. Zeiler, 'Voeding op Limburgse kastelen', in W.H.M. Hupperetz et al. (red.), *Middeleeuwse Kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, (Venlo 1996).
- 8 W. Prummel, 'Early Medieval Dog Burials among the Germanic Tribes', *Helinium* XXXII/1-2, 1992, 132-194.
- 9 Ibid.
- 10 Prummel 1992, 137; W. Prummel, 'Paarden en honden uit vroeg-middeleeuwse grafvelden', in: E. Drenth, W.A.M. Hessing en E. Knol (red.), *Het tweede leven van onze doden*, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek 1993, 53-61.
- 11 B. Noske, *Humans and Other Animals: Beyond the Boundaries of Anthropology*, Londen 1989, 46; J.E. Salisbury, *The Beast within. Animals in the Middle Ages*, New York/Londen 1994, 5.
- 12 Salisbury 1994, 11.
- 13 R. Thomas, 'Perceptions Versus Reality: Changing Attitudes Towards Pets in Medieval and Post-Medieval England', in: A. Pluskowski (red.), *Just Skin and Bones? New Perspectives on Human-Animal Relations in the Historic Past*, BAR International Series 1410, Oxford 2005, 93-101, en spec. 99
- 14 J. Morris, 'Mourning the Sacrifice. Behavior and meaning behind Animal Burials', in: M. Demello, *Mourning Animals. Rituals and Practices surrounding Animal Death*, Michigan 2016, 11-20, spec. 13.
- 15 W. Rösener, 'Jagd und höfische Kultur als Gegenstand der Forschung', in: W. Rösener, *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter*, Göttingen 1997, 16-17.
- 16 T. Diederich, 'Grundzüge des Siegelwesens im ausgehenden 13. Jahrhundert', in: W. Schäfke, *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis heute*, Tootonstellingscatalogus Stadtmuseum Keulen 1988, 83-104; R. van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, Zwolle 2003, 117.
- 17 E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis*, Zutphen 1987, 86 afb. 9.
- 18 De klokken zijn tegenwoordig in het Museum of Dartmoor Life, cf. E. Endacott, *Okehampton Castle*, Bezoekersgids uitgegeven door English Heritage, z.p. 2009.
- 19 Voor de graven in Châlons-sur-marne en Arpajon, zie K. Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa*, Berlin/New York 1976, 189 en 288; Voor Horpmaal, zie E. van Caster en R. Op de Beek, *De grafkunst in Belgisch Limburg. Vloerzerken en - platen met persoonsvoorstellingen (13^e tot 17^e eeuw)*, Maaslandse Monografieën 4, Assen 1981, 66-67.
- 20 O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland*, Hilversum 1993, 25-26; B. Olde Meierink et al. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Stichting Utrechtse Kastelen 1995 (2), 16; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*, Hilversum 2001, 74-81.
- 21 P.W.A. Immink, 'De Hollandsche 'welgeborenen', *Verslag en Mededeelingen der Vereeniging tot Uitgave der Bronnen van het Oud Vaderlandsche Recht* 10, 1948, 253-289 en spec. 282 en 285; Janse 2001, 74-81.
- 22 Janse 2001, 78.
- 23 Janse 2001, 202-203.
- 24 Salisbury 1994, 28.
- 25 J. Verwijs, *Jacob van Maerlants Naturen Bloeme*, deel I, Groningen 1878, 48; P. Burger, *Jacob van Maerlant. Het boek der natuur*, Amsterdam 1989, 37-38.
- 26 L.H. WijngaardenBakker en G.F. IJzereef, 'Mittelalterliche Hunde aus den Niederlanden', *Zeitschrift für Säugetierkunde* 42, 1977, 13-36; voor mesheften in de vorm met dames met hondjes, zie: E. den Hartog, 'Savaanstraat & Vrouwebroersstraat: twee valkeniers', in: *Archeologisch Onderzoek in Gent 2012. Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent*, reeks 2, nr. 6, Gent 2012, 127-155.
- 27 Th. A. Delleman, *Een rondleiding door de Grote of St. Bavokerk te Haarlem*, Haarlem 1985 (derde druk), 68-69.
- 28 B.H.D. Hermesdorf, 'De hond in de vaderlandse rechtsbronnen', in: B.H.D. Hermersdorf, *Recht en taal te hoofde*, Zwolle 1955, 199-240, spec. 211-212.
- 29 G. de Moor, *Verborg en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1269-1574)*, Hilversum 1994, 71; RAZH Leeuwenhorst charter d.d. 26 april 1488; A.H.L. Hensen, 'Een viertal visitatiebrieven van Leeuwenhorst', *BBH* 36, 1915, 358-387.
- 30 Th.M. Wijntjes, 'Het klooster Leeuwenhorst', *Holland. Historisch-Regionaal Tijdschrift* 14-2, 1982, 71-89 en spec. 85-86.
- 31 J. Zijlmans, *Hond & Baas. Een geschiedenis van haat en liefde*, Den Haag 2002, 70.
- 32 A.M. Hulkenberg, Teylingen, Alphen aan den Rijn 1984, 60.
- 33 J.W. Marsilje, 'Aangelijnd in middeleeuws Leiden. De houding van de magistraat ten opzichte van de hond in de periode tot 1573', *Leids Jaarboekje* 3, 1991, 51-68.
- 34 Marsilje 1991, 55-56.
- 35 Marsilje 1991, 62-64
- 36 Marsilje 1991, 54-55
- 37 F.A. Stoett, *Nederlandse spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, Zutphen 1923-1925 (vierde druk), 85 nr. 219.
- 38 F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*, 1993(4), 29.
- 39 D.E.H. de Boer et al., *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie II. De rekeningen van de rentmeesters der domeinen. Deel: 1393-1396*, 's-Gravenhage 1983, 94.
- 40 Van Uytven 2003, 142.
- 41 G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden*, Amsterdam 1994, 135-136.
- 42 H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis*, 3 delen, Utrecht 1876, II, 194.
- 43 A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen, ca. 1400-1470. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en in het Maasmondgebied*, Stichting Historische Publicaties, Rotterdam 1994, 83.
- 44 R. Putnam, *A Mediaeval Princess; being a True Record of the Changing Fortunes which brought Divers Titles to Jacqueline, Countess of Holland ..*, New York 1904, 73.
- 45 L.D. Benson (ed.), *The Riverside Chaucer*, Oxford University Press 2008 (third edition), 25 regels 146-148; zie ook K.F. Walker-Meikle, *Late Medieval Pet Keeping: Gender. Status and Emotions*, Proefschrift University College Londen 2008 (<http://discovery.ucl.ac.uk/1446154/1/U593483.pdf> 2013), 56.
- 46 Walker Meikle 2008, 61.
- 47 Albertus Magnus, *De animalibus*, vol. II, (Munster, 1916-20) lib. xxii, tract. 2 cap. 1; geciteerd door Walker Weikle 2008, 59.
- 48 RAG HA 453 fol. 140v, cf. Nijsten 1992, 249.
- 49 Zie ook A. Willemsen en M. Ernst, *Honderden ... Middeleeuwse mode in metaal. Sierbeslag op riemen en tassen uit de Nederlanden 1300-1660*, Zwolle 2012, 70-76.
- 50 J. Kerckhoff, 'Madame Marije. Jeugdijaren aan het hof in Mechelen, Wenen en Innsbruck', in: B. van den Boogert et al. (red.), *Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars*,

- 1505-1558, Zwolle/Utrecht/s Hertogenbosch 1993, 50
- 51 J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht en protagonist van de Renaissance, zijn leven en maecenaat*, Zutphen 1980, 224.
- 52 Dit aan Jan Mostaert toegeschreven portret bevindt zich tegenwoordig in de Gemäldegalerie der Staatlichen Museen in Berlijn, inv. nr. J. III 426.
- 53 C. Maclinia, 'Roemrijk Mechelen, Ten huize van twee hertoginnen', in: *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 2005, nr. 3, 38.
- 54 Ed. Å. Blomqvist, Karlsham 1951; Van Uytven 2003, 135.
- 55 Van Uytven 2003, 135.
- 56 *Ibid.*, 32.
- 57 Voor de complete tekst van het gedicht van Diederik van St. Truiden en een Engelse vertaling daarvan, zie J.M. Ziolkowski en M.C.J. Putnam, *The Virgilian Tradition. The first fifteen hundred Years*, New Haven/Londen 2008, 484-485; M. Nieuwenhuis, 'Dierenleed. Graftschriften en lijkkachten van en voor dieren in de Latijnse literatuur van oudheid en middeleeuwen', *Tiecelijn*, jaarboek 5, jaargang 25, 2012, 189-229.
- 58 Het grafmonument staat niet op de oorspronkelijke plek. In 1604 werden de skeletresten van de Van Arkels opgegraven en naar een nieuwe locatie verhuisd, waar ze in een verheven tombe werden bijgezet met daarboven de twee grafbeelden en op de achterwand een nieuw- thans verdwenen - wapenbord. Destijds al waren de tombebeelden ernstig beschadigd. In 1845 werd de middeleeuwse kerk - op de toren na - afgebroken en door nieuwbouw vervangen. Het grafmonument werd toen in de grond begraven; een passage in de Notulen van de Kerkvoogdij gaf aan waar precies. In 1916 werd het monument onder leiding van een speciale daartoe ingestelde commissie, onder veel publieke belangstelling, weer tevoorschijn gehaald, gerestaureerd en op een nieuwe tombe geplaatst. De reden dat men het monument weer opgroef had te maken met een herleving in de interesse in de geschiedenis van Arkel na de verschijning van het boek *Arkel's Oude Veste* geschreven door H.A. van Goch (H. Tummers, 'Het grafmonument van een heer Van Arkel en zijn vrouw te Gorinchem', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse kerken* 17, 1983, 3-14).
- 59 In de vijftiende-eeuwse kroniek van Pauli wordt gesuggereerd dat het monument werd opgericht ter ere van Jan I van Arkel en zijn echtgenote: 'Desen edelen Jan, heer van Arckel, sterff in de jare mclclxxii op die ydus van Mey ende wert begraven tot Gorcum in ons-lief-vrouwenchoor onder een schoon tomme, gemaecht na sijnen lijve ende sijne vrouwe met schoone beelden, ende met sijne wapenen'. In weerwil van de tekst gaat men er tegenwoordig van uit dat Jan van 1253 tot zijn dood in 1264 Heer van Arkel was en dat zijn vrouw Bertha in 1281 overleed. Hoe het ook zij, als de identificatie correct is, dan werd de tombe postuum vervaardigd, wat in geenszins ongebruikelijk was. Genoemde tombe stond boven een grafkelder waarin ook latere leden van de familie van Arkel werden bijgezet (Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli). *Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum*, Amsterdam 1931, 28; Tummers 1983, 8-10; Janse 2001, 268).
- 60 E. Panofsky, 'Jan van Eyck's Arnolfini Portrait', *Burlington Magazine* 64, 1934, 117-127; E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, 2 delen, Cambridge M. 1953, I, 203. Edwin Hall plaatste kritische kanttekeningen bij deze interpretatie (*The Arnolfini Betrothal, Medieval Marriage and the Enigma of Van Eyck's Double Portrait*, Berkeley-Los Angeles-Oxford 1997, 114).
- 61 Melis Stoke, *Rijmkroniek*, boek V, vers 97-179.
- 62 Walker-Meikle 2008, 29-31 en 36-37.
- 63 A. Erlande-Brandenburg, *Le roi est mort. Étude sur les funérailles, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Bibliothèque de la Société Française d'archéologie 7, Parijs 1975, 93.
- 64 Erlande-Brandenburg 1975, 119 en 123.
- 65 Bauch 1976, 73-74.
- 66 Erlande-Brandenburg 1975, 167-168.
- 67 A. McGee Morganstern, *Gothic Tombs of Kinship in France, the Low Countries, and England*, Pennsylvania 2000, 23-27.
- 68 H.A. Tummers, *Early Secular Effigies in England. The Thirteenth Century*, Leiden 1980, 41.
- 69 Erlande-Brandenburg 1975, 169. Zie ook D. L. Saddle, 'The Canine Domain: At the Feet of the Royal Tomb Effigies in Capetian France', in: L.D. Gelfand (red.), *Our Dogs, Our Selves. Dogs in Medieval and Early Modern Art, Literature, and Society*, 2016, 261-278.
- 70 MS London British Library Add. 36684, f.88v. Zie Walker-Meikle 2008, 62 en 85.
- 71 Zie ook Hall 1994, 115.
- 72 L. Nys, *La Pierre de Tournai. Son exploitation et son usage aux XIIIème, XIVème et XVème siècles*, Doornik-Louvain-la-Neuve 1993, 365-367.
- 73 Nys 1993, 330, nr. 9.
- 74 Nys 1993, 330, nr. 19.
- 75 Zie voor deze interpretatie ook: J. Snyder, *Eternal Devotion: The Stone Caine Companions of Gothic Castilla y León*, in: *Our Dogs, Our Selves. Dogs in Medieval and Early Modern Art, Literature, and Society*, 2016, 279-301.
- 76 Nu in het Germanisches Nationalmuseum in Nürnberg.
- 77 Zie voor deze en andere voorbeelden R. Kahnsniz, *Die Gründer von Laach und Sayn. Fürstenbildnisse des 13. Jahrhunderts*, Nürnberg 1992, 72-73. Zie ook S. Oosterwijk, 'From biblical beast to faithful friend: a short note on the iconography of footrests on tomb monuments', in: L.D. Gelfand (red.), *Our Dogs, Our Selves. Dogs in Medieval and Early Modern Art, Literature, and Society*, 2016, 243-260.
- 78 W. Sauerländer, *La Sculpture gothique en France 1140-1270*, Parijs 1972, 101-102 en 146-147.
- 79 S. Frequin, 'A Voice from the Grave: the Tomb of Guy of Avesnes in Saint-Martin's Cathedral in Utrecht.' in: A. van Egmond en C. Chavannes (red.), *Medieval Art in the Northern Netherlands before van Eyck. New facts and features*, Utrecht 2014, 160-171.
- 80 Walker Meikle 2008, 101.
- 81 Bauch 1976, 74.
- 82 Morganstern 2000, 87-88 en afbeelding 50.
- 83 H.P. Hilger, *Kreis Kleve, 4. Kleve*, Die Denkmäler des Rheinlandes, Düsseldorf 1967, 65-68.
- 84 Oorspronkelijk bevond deze zich in de Courtenay kapel aan de zuidzijde van het schip. Deze kapel werd echter afgebroken in 1833; het grafmonument is zwaar gerestaureerd.
- 85 E. Gilbert, *A Guide to the Priory Church and Saxon Chapel, Deerhurst (Gloucestershire)*, (z.p. 1956 reprinted 1980), 10 en binnenzijde kaft.
- 86 J. Chambers, *A general history of the county of Norfolk: intended to convey all the information of a Norfolk tour, with the more extended details of antiquarian, statistical, pictorial, architectural, and miscellaneous information; including biographical notices, original and selected*, deel II, Norwich 1829, 737.
- 87 P.L. Jacob (ed.), *Les Cents nouvelles nouvelles: dites les Cent nouvelles du roi Louis XI*, Parijs 1838, 354-355.
- 88 G.S. Tyack, *Lore and Legend of the English Church*, London 1899, 81; J. Cherry, *The Middleham Jewel and Ring*, The Yorkshire Museum 1994, 42.
- 89 F. Bazley Lee, *Notes and queries*, 1871, volume 2, S. 222.
- 90 L. Simons et al., *De werken van Vondel*, deel 3: 1627-1640, 408.
- 91 K. Walker-Meikle, *Medieval Pets*, Woodbridge 2012, 33-34.
- 92 *Ibid.*, 34-36.
- 93 A. Lecoy de Marche (red.), *Anecdotes historiques, légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle*, Parijs 1877, 314-29. Voor een vertaling van Stephen de Bourdon's *De Supersticione*, zie <https://sourcebooks.fordham.edu/source/guinefort.asp> (laatst geconsulteerd 9-5-2018). Zie ook J.-C. Schmitt, *The Holy Greyhound: Guinefort, Healer of Children since the Thirteenth Century*, Cambridge 1983..
- 94 H. Rosmanitz, *Die Ketzelsburg in Haibach. Eine archäologisch-historische Spurtsuche*, (Neustadt a. d. Aisch 2006), 99-102.
- 95 R.-J. Prilloff & S. S. Prilloff, *Eine mittelalterliche Hundebestattung aus Halberstadt*, *Jahres-*

Een hondenbegraafplaats op het kasteel in Gorinchem?

schrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 80, 1998, 165-176.

- 96 T. Ruppel, 'Eine Hundebestattung der Zeit um 1600. Eine Siegburger Töpferwerkstatt der Familie Knütgen', in: *Kunst und Altertum am Rhein. Führer des Rheinischen Landesmuseums Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege* 133, Köln-Bonn, 1991, 93-101.
- 97 http://www.westerntelegraph.co.uk/news/1710415.Medieval_castle_unearthed_in_Maenclochog/ Laatste geconsulteerd 9-5-2018
- 98 Lauwerier et al. 1996, 151.
- 99 Deze informatie was afkomstig van internet maar de website is intussen verdwenen.

Literatuur

Aarts 1984

B. Aarts, 'Loon op Zand, een terugblik', *Het Brabants Kasteel* 7(1984), 17-34.

Aarts 1992

B. Aarts, 'Texandrië, van omstrede goubegrip naar integratie in het heretogdom. Hoofdlijn en vraagtekens', in H. van Doremalen et al. red., *Gevoerteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg - Turnhout* (Tilburg/Turnhout 1992), 8-42.

Aarts 1995

Bas Aarts, 'Het Noord-Brabants kasteel en de archeologie. Een overzicht', *Het Brabants Kasteel* 18(1995), nr. 1/2, 13-29.

Aarts 2006

B. Aarts, 'The castle of Heusden (NL): Its relocation and its successive octagonal towers', *Château Gaillard* 22. *Château et Peuplement. Actes du colloque international de Voiron* (2004) (Caen 2006), 1-12.

Aarts 2011

B. Aarts, 'Het achthoekige Heusden en de symboliek. Het kasteel in zijn context', *Het Brabants Kasteel* 34(2011), 3-78.

Aarts 2016

B. Aarts, 'Het 'eeuwige Strijen'. Speurtocht naar de gravin, haar schenking en haar familie', in G. van den Eynde en L. Toorians red., *Op zand, veen en klei. Liber amicorum Karel Leenders bij gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Hilversum/Tilburg 2016), 139-173.

Aarts, Landewé, Olde Meierink et al. 2012

B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink et al. red., *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland* (Utrecht 2012).

Aberg 1978

F.A. Aberg (ed.), *Medieval moated sites* (London 1978), Council for British Archaeology Research Report 17. (http://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/cba_rr/tr17.cfm)

Aerts 1964

J. Aerts, 'De heren van Geldrop', *Heemkronyk* 3(1964) nr. 4, 74-86.

Albers, Bloemink, Boer, et al. 2004

L.H. Albers, W.J. Bloemink, H.P. Boer, et al., *Kasteel De Wildenborch en omgeving: een integraal cultuurhistorisch onderzoek* (Amsterdam 2004), RAAP-rapport 883.

Alders 1986

G.P. Alders, 'Beemster', *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* (1985), 296.

Alders 1993

G.P. Alders, 'Amstelveen Kostverloren', *Archeologische Kroniek van Noord-Holland* (1993), 340-343.

Alders en Kramer 1981

G.P. Alders en E. Kramer, 'Onderzoek naar een middeleeuwse 'stinswier' onder Zweins', *De Vrije Fries* 62(1981), 65-79. (http://images.tresoar.nl/wumkes/periodieken/dvf/DVF_1982_62.pdf)

Allan, Hermans en Kamphuis 2020

Co Allan, Taco Hermans en Jan Kamphuis, *Ruïne van Brederode. Hollands kasteel met een bewogen verleden* (Utrecht 2020, in druk).

Altwasser 2004

Elmar Altwasser, 'Hölzerne Turmbauten im Mittelalter', in Hartmut Hofrichter red., *Holz in der Burgenarchitektur, Veröffentlichungen der Deutsche Burgenvereinigung*, Band 9 (Braubach 2004), 105-116.

Anspach 1876

J. Anspach, 'Geslacht- en wapenkunde', *De Navorscher*, 26(1876), aldaar 419-424.

Anspach 1886

J. Anspach, 'De voormalige heerschapp Ochten in Neder-Betuwe', *De Navorscher* 36(1886), aldaar 71-79.

Arkenbout 1994

A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen, ca. 1400-1470. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en in het Maasmondgebied* (Rotterdam 1994).

Arts 1992

N. Arts, N. red., *Het kasteel van Eindhoven. Archeologie, ecologie en geschiedenis van een heerlijke woning* (Eindhoven 1992).

Arts, Dekker, Van Eenbergen et al. 1996

N. Arts, J. Dekker, A. van Eenbergen et al., *Kastelen Blaarthem en Gagelbosch bij Eindhoven* (Eindhoven 1996), Archeologisch en historisch onderzoek in Eindhoven I.

Arts, Roosenboom en Van Zalinge-Spooren 2001

N. Arts, H. Roosenboom en L. van Zalinge-Spooren red., *De kastelen van Helmond: een machtscentrum aan de rand van de Peel* (Utrecht 2001).

Aschman 2015

K. Aschman, *Buitenplaats Duivenvoorde. Tuinhistorische waardstelling van de beschermde parkaanleg* (Utrecht 2015).

Avonds 1982

P. Avonds, 'De Brabants-Hollandse grens tijdens de late middeleeuwen. Bijdrage aan een controverse', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 14(1982), 128-132.

Avonds 1991

P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen* (Brussel 1991), 15-29 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 53, no. 136).

Avonds en Brokken 1975

P. Avonds en H.M. Brokken, 'Heusden tussen Brabant en Holland (1317-1357). Analyse van een grensconflict', *Varia Historica Brabantica* IV ('s-Hertogenbosch 1975), 1-95.

Bakker 2001

J.S. Bakker, *De Molens van Rotterdam in oude ansichten*, dl. 1 (Zaltbommel 2001).

Bakker, De Rode en Verbogt 2010

Geeske Bakker, Jan de Rode en Kees Verbogt, 2010, 'Dat Huus stoet up viere Pylare. De betekenis van het kastelenprogramma van Floris V', *Bull. KNOB* 109(2010), nr 2-3, 50-64.

Bakker 2011

M. Bakker, *Vernietiging en wederopbouw. Nederlandse kastelen en buitenplaatsen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, masterscriptie Universiteit Utrecht (Utrecht 2011).

Baks, Haast, Hermans et al. 2012

Ron Baks, Gerard Haast, René Hermans et al., *Het kasteel van Wouw* (Roosendaal 2012), publicatie XL Gemeentearchief Roosendaal.

Bauch 1976

K. Bauch, *Das mittelalterliche Grabbild. Figürliche Grabmäler des 11. bis 15. Jahrhunderts in Europa* (Berlijn/New York 1976).

Bazley Lee 1871

F. Bazley Lee, *Notes and queries* (Londen 1871), volume 2.

Beelaerts van Blokland 2013

K. Beelaerts van Blokland, 2013, 'Schaarse voorbeelden van tuinarcheologie', *Naerdincklant Special* (2013) nr. 01, 2-7.

Beets 1871

Nicolaas Beets (pseud. Hildebrandt), 'Een oude kennis. Hoe warm het was, en hoe ver' in Nicolaas Beets, *Camera obscura* (1871) 102-116.

Benson red. 2008

L.D. Benson (ed.), *The Riverside Chaucer* (Oxford 2008³).

Berden 1901

J.W.H. Berden, 'Oude Monumenten, de Stichting van het kasteel te Muiden', *Bull. NOB*, sept-okt. 1901, 20-32.

Berden 1913

J.W.H. Berden, 'Het Muiderslot en zijn Geschiedenis', in z.n., *Catalogus van de tentoonstelling in het Muiderslot* (Amsterdam 1913).

Berends 2017

G. Berends, *Van punt tot mijl. De vroegere voet-, roede- en mijlmaten in Nederland* (Zeist 2017).

Berg 2009

Berg, G.T.C., *'Huys ten Nuwendoorn': inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven* (Zaandijk 2009). (Hollandia-rapport 275)

Besteman 1981

J.C. Besteman, 'Mottes in the Netherlands: a provisional survey and inventory', in T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman red., *Liber castellorum: 40 variaties op het thema kasteel* (Zutphen 1981), 40-59.

Besteman 1985

J.C. Besteman, 'Mottes in the Netherlands', *Château Gaillard XII* (Caen 1985), 211-224.

Bierens de Haan 2010

J.C. Bierens de Haan, 'plantagie, hoven en vijvers'. Park en tuin als spiegel van het huis', in Vries, A. de, red., *Duivenvoorde. Bewoners, landgoed, kasteel, interieur en collectie* (Zwolle 2010), 36-59.

Bijsterveld en Guillardian 2004

A.-J. Bijsterveld en D. Guillardian, 'De vorming van het hertogdom (843-1106)', in R. van Uytven et al. red., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004).

Binding 1996

Binding, G., *Deutsche Königspfalzen, Von Karl dem Großen bis Friedrich II. (765-1240)* (Darmstadt 1996).

Bink, Franzen, Van Daalen, et al. 2009

M. Bink, P.F.J. Franzen, S. van Daalen, et al., *Forum Hadriani Voorburg: definitief archeologisch onderzoek* (Den Bosch 2009). (BAAC-rapport 05.0125)

Blom 1986

H.W. Blom, *Arboretum Trompenburg. De geschiedenis van een buitenplaats in het parklandschap van Kralingen* (Rotterdam 1986).

Blom 1990

H.W. Blom, 'Het Vermakelyckste en Voordelighste, Kralingen in de 17e en 18e eeuw als Rotterdams Arcadia', *Rotterdams Jaarboekje* (1990) 230-258.

Blom 1995

H.W. Blom, 'Tussen Oesters en Kroos, Hoge Heren en lokaal Bestuur', in H.W. Blom et al., red., *Onder de rook van Rotterdam* (Rotterdam 1995) 1-28.

Boekwijt 1990

H.W. Boekwijt, 'Het kasteel van Grave in de 16e en 17e eeuw', *Castellogica Mededelingen [en] verkenningen van de Nederlandse Kastelenstichting II*, 1988- 1992 (1990), 140-147.

Boers, Molenaar en Van der Stroom 2004

Henk Boers, Yvonne Molenaar en Gerrold van der Stroom, *Het Muiderslot, fameux ende in 't ooghe leggende* (Zwolle 2004).

Boschma-Aarnoudse 2016

C. Boschma-Aarnoudse, *Buitenplaatsen in de Purmer. Investeren en buiten leven in een Noord-Hollandse polder* (Edam 2016).

Bouwer 2003

K. Bouwer, *Een notabel domein de geschiedenis van het Nederrijkswald* (Utrecht 2003).

Brock 1825

A.C. Brock, *De stad en meierij van 's Hertogenbosch of derzelve beschrijving, deel II* (Veghel 1825 [1978]), 191-194, aldaar 193.

Broekhuizen, Van Gangelen, Helfrich, et al. 1994

P.H. Broekhuizen, H. van Gangelen, K. Helfrich, et al. red., *Oudheden onder de Hunze. Archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger nieuwbouwwijk* (Groningen 1994).

Brokken 1982

H.M. Brokken, 'De voormalige Hollandse gebieden in de provincie Noord-Brabant', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 14 (1982), 121-127.

Brouërius van Nidek 1770

M. Brouërius Van Nidek, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche oudheden*, Deel 4 (Dordrecht 1770).

Brown 1991

A.E. Brown, *Garden Archaeology* (Dorchester 1991). (CBE Research report 78)

Brummer 1993

K. Brummer, 'Historisch onderzoek naar de vroeg 18e-eeuwse situatie van de terrastuin van Neercanne', *Bulletin KNOB* 92(1993) nr. 3, 89-113.

Buiks 1987

J. Buiks, 'De Haecxhoeve op Den Hout en de grens tussen Holland en Brabant. Gegevens over Den Hout en omgeving in de 14e eeuw', *Mededelingenblad van de Heemkundekring "De Heerlijkheid Oosterhout"* 11(1987), 966-1057.

Bult 1987

E.J. Bult, 'Moated sites in their economical and social context in Delfland', *Château Gaillard XIII* (Caen 1987), 20-39.

Bult 1988

E.J. Bult, 'Sociale en economische betekenis van begraven hofsteden in Delftland', *Westerheem* 37(1988), 126-141.

Bult 2000

E.J. Bult, 'Middeleeuwse kastelen in Zuid-Holland', in J. Stöver, V. Collette, R. van Hilten, et al. red., *Kastelen en Buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000), 23-38.

Bult en Hallewas 1990

E.J. Bult en D.P. Hallewas, 'Een begraven hofstad aan de Achterweg te Valkenburg (Z.H.)', in E.J. Bult en D.P. Hallewas red., *Graven in Valkenburg, III: Het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988* (Delft 1990), 188-197.

Burger 1989

P. Burger, *Jacob van Maerlant. Het boek der natuur* (Amsterdam 1989).

Buurman 1954

D.J.G. Buurman, 'Het kasteel Hernen', *Bulletin KNOB*, 6de serie, jrg. 7(1954), afl. 3, 73-96.

Camps 1995

H.P.H. Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995).

Cerutti 1956

F. Cerutti (ed.), *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*, dl. I (Utrecht 1956), nr. 124.

Chambers 1829

J. Chambers, *A general history of the county of Norfolk*, deel II (Norwich 1829).

Cherry 1994

J. Cherry, *The Middleham Jewel and Ring* (York 1994).

Clark 2017

Jonathan Clark, *Clifford's Tower and the Castle of York*, English Heritage Guidebooks (London 2017).

Cleijne, Huijbers Brand et al. 2017

I.J. Cleijne, A.M.J.H. Huijbers, A.D. Brand et al., *Huizenbouw en percelering in de late middeleeuwen en nieuwe tijd. Van hout(skelet)bouw naar baksteenbouw in tien steden*, Nederlandse Archeologische Rapporten 59 (Amersfoort 2017).

Cordfunke 1987

E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987).

Cordfunke 2013

E.H.P. Cordfunke, *Floris V. Een politieke moord in 1296* (Zutphen 2013).

Cordfunke, Hugenholtz en Sierksma, red. 1979

Cordfunke, E.H.P., F.W.N. Hugenholtz en Kl. Sierksma, red., *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag 1979). (publicatie 14 van de stichting "Comité Oud-Muiderberg")

Cordfunke, Hugenholtz en Sierksma, red. 1986

Cordfunke, E.H.P., F.W.N. Hugenholtz en Kl. Sierksma, red., *Handel en handel in de dertiende eeuw* (Muiderberg 1986). (publicatie 26 van de stichting "Comité Oud-Muiderberg")

Craanen en Koopmanschap 2013

M.L. Craanen en H.J.L.C. Koopmanschap, *Archeologische begeleiding van de graafwerkzaamheden ten behoeve van de realisatie van een nieuwe materiële aalberging op het terrein van Honk- en Softbalvereniging Twins te Oosterhout* (Heerenveen 2013).

Creighton 2002

O. Creighton, *Castles and Landscapes: Power, Community and Fortification in Medieval England* (London 2002).

Creighton 2009

O.H. Creighton, *Designs upon the land: Elite Landscapes of the Middle Ages* (Woodbridge 2009).

Cruysheer 2013

A.T.E. Cruysheer, 'De tuin van Huis te Ankeveen', *Naerdincklant Special* (2013) nr. 0, 15-21.

Currie 2005

C. Currie, *Garden Archaeology: a handbook* (York 2005).

Daniels, Bradshaw, Shaw et al. 2008

Peter Daniels, Michael Bradshaw, Denis Shaw et al., *An introduction to human geography; issues for the 21st century* (Essex 2008).

De Boer 2006

P.C. de Boer, *Alblasserdam, Lange Steeg* (Amersfoort 2006), ADC-rapport 519.

De Boer et al. 1983

D.E.H. de Boer et al., *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie II. De rekeningen van de rentmeesters der domeinen. Deel: 1393-1396* ('s-Gravenhage 1983).

De Bont 1993

Chr. de Bont, *'...Al het merkwaardige in bonte afwisseling...'* Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant (Waalre 1993).

De Graaf 1996

Graaf, R.P. de, Oorlog om Holland, 1000-1375 (Hilversum 1996).

De Haan 2016

J.A. de Haan, *Landhuizen en villa's in Nederland tussen 1840 en 1916* (Delft 2016).

De Jong 1993

E. de Jong, *Natuur en kunst, Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, 1650-1740* (Amsterdam 1993).

De Jong 1997

E. de Jong, *The UNESCO Conference on Neercanne. Restoration of Baroque Gardens. Gartenkunst, Amsterdam 1997* (Amsterdam 1997) (Dutch Yearbook of the History of Garden and Landscape Architecture 2)

De Jong 1998

R. de Jong, 'Het Loo, Vorbild der Niederländischen Gartendenkmalpflege', in F. Fiedleren M. Petzer, Hrsg., *Die Gartenkunst des Barocks* (München 1998), 96-100.

De Jong 2009

E. de Jong, 'Het geschenk. De tuin en zijn operationele functie', in Arinda van der Does en Jan Holwerda eindred., *Tuingeschiedenis in Nederland* (Utrecht 2009), 37-44.

De Jong-Lambregts en Van den Oever 2019a

Jong-Lambregts, Nancy de, en Ferry van den Oever, 'Nederlands eerste barbacane bij een kasteel gevonden in Alkmaar', *Erfgoedmagazine* nr. 7(2019), 28-31.

De Jong-Lambregts en Van den Oever 2019b

Jong-Lambregts, Nancy de, en Ferry van den Oever, 'Het geheim van kasteel de Middelburg. Nieuwe inzichten dankzij geofysisch en historisch-archeologisch onderzoek', *Archeologie in Nederland* nr. 5 (december 2019), 32-39.

De Jong-Lambregts en Van den Oever 2019c

Jong-Lambregts, N. de, en F. van den Oever, 'Alkmaar Oudorp: Oudorperpolder', in TGV-teksten & presentatie (red.), *De archeologische kroniek van Noord-Holland 2018* (Haarlem 2019), 23-32.

De Jong-Lambregts en Van den Oever 2019d

Jong-Lambregts, Nancy de, en Ferry van den Oever, 'De vroegste en enige vermelding van een barbacane bij een kasteel in Nederland!', *Nieuwsbrief erfgoed Alkmaar* 56(2019), 4.

De Kort en Kattenberg 2001

J.W. de Kort en A.E. Kattenberg, *Landgoed Zorgvliet, Catshuis, gemeente Den Haag: een archeologisch onderzoek* (Amsterdam 2001), RAAP-rapport 694.

De Langen 2007

G. de Langen, 'Oude scherven, bijgebouw en stinswier op middeleeuws erf', *De Vrije Fries* 87(2007), 254-258.

De Leuw 2013

René de Leuw, *Brabant, transcriptie collectie Van Leefdael 1172-1686* (z.p. 2013), 19. Ontleend aan: http://geneaknowhow.net/vpnd/bronnen/nb/leefdael/noord-brabant_collectie-van-leefdael-1172-1645-p13-22.pdf, geraadpleegd 18 juli 2016.

De Moor 1994

G. de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1269-1574)* (Hilversum 1994).

De Ster van Kralingen 2014

De Ster van Kralingen 27 (1 juli 2014) 3.

De Vries 1865

Vries, G. de, 'De kaart van Hollands Noorderkwartier in 1288, *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, 3de deel, 1865 (Amsterdam), 1-104.

De Vries 2004

D.J. de Vries et al. (ed.), *Verborgen verleden. Bouwhistorie in Nijmegen* (Utrecht 2004).

De Wit 2006

M.J.M. de Wit, *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven op het voormalig kasteelterrein 'De Burght' te Geldrop, gemeente Geldrop-Mierlo (N.-Br.)* (Groningen 2006).

Dek 1966

A.W.E. Dek, 'Bijdrage tot de genealogie van het geslacht Van Arkel, II', *De Nederlandsche Leeuw* 83(1966), 340-360.

Dekker en Kort 2004

C. Dekker en J.C. Kort, *Inventaris van het archief van de Heren van Putten en Strijen, 1235-1459* (Den Haag 1960), herbewerking 2004.

Delleman 1985

Th. A. Delleman, *Een rondleiding door de Grote of St. Bavokerk te Haarlem* (Haarlem 1985).

Dempsey 2016

K. Dempsey, 'Free-standing rectangular halls and chamber-towers in thirteenth century in Ireland', in *Château Gaillard 27: Château et commerce* (Caen 2016).

Den Hartog 2012

E. den Hartog, 'Savaanstraat en Vrouwebroersstraat: twee valkeniers', in *Archeologisch Onderzoek in Gent 2012. Stadsarcheologie. Bodem en Monument in Gent, reeks 2, nr. 6* (Gent 2012).

Den Hartog 2014

Hartog, E. den, 'Buitengewoon en onvergelijkbaar', in H. Peterse, D. Verhoeven et al., red., 2014, *Het Valkhof, 2000 jaar geschiedenis* (Nijmegen 2014), 107-127.

Den Hollander en Koopman 2013

L. den Hollander en S. Koopman, 'Scherven van Zwanendrift', *Naerdincklant Special* (2013) nr. 1, 21-25.

Den Hollander, De Baar en Den Hartog 2005

L. den Hollander, P. de Baar en E. den Hartog 2005, 'Laat-17e-eeuwse decoratieve tuinpotten van de buitenplaats Swanendrift', *Westerheem* 54(2005) nr. 6, 313-325.

Diederich 1988

T. Diederich, 'Grundzüge des Siegelwesens im ausgehenden 13. Jahrhundert', in W. Schäfer, *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Worringer bis heute* (Keulen 1988).

Diependaal 2007

S. Diependaal red., *Archeologische Begeleiding: Landgoed Staverden* (Doetinchem 2007). (Synthegra rapport 2007-702)

Dijkhuis 2019a

Dijkhuis, Ben, *De stichting van het kasteel te Medemblik. Een 13e-eeuwse fortificatie* (<http://www.dwangburchten.nl/medembl/sticht.htm>, geraadpleegd 19-01-2020)

Dijkhuis 2019b

Dijkhuis, Ben, *Over de primaire bouwfase van de kastelen Medemblik en Wijdenes. Een mogelijke werkhypothese vanuit de analyse van primaire bronnen* (https://www.academia.edu/39730324/Over_de_primaire_bouwfase_van_de_kastelen_van_Medemblik_en_Wijdenes_v._2, geraadpleegd 19-01-2020).

Dijkstra 1999

J. Dijkstra, *Archeologisch onderzoek in de tuin van kasteel Terworm te Heerlen* (Bunschoten 1999). (ADC-rapport 19)

Dijkstra 2001

J. Dijkstra, "Sconebroke" archeologisch onderzocht, flyer *Cultuurhistorie Apeldoorn* (Apeldoorn 2001).

Dijkstra en De Boer 2005

J. Dijkstra en P.C. de Boer, *Huis te Vleuten opgegraven. Archeologisch onderzoek in het kader van het project Spoorverbreding VleuGel/Randstadspoor* (Amersfoort 2005). (ADC-rapport 403)

Dijkstra en Spanjer 2000

J. Dijkstra en M. Spanjer, *Aanvullend archeologisch onderzoek in Oosterwijk de Weijnenberg* (Bunschoten 2000) (ADC-rapport 58.)

Dijkstra, Van Galen, Jansen et al. 2011

Karliën Dijkstra, Haro van Galen, Sunny Jansen et al., *Slot Loevestein ontrafeld. 650 jaar bouwgeschiedenis* (Poederoijen 2011).

Dilo en Van Synghel 2000

M. Dillo en G.A.M. Van Synghel, red., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 II* (Den Haag 2000).

Dix 2000

B. Dix, 'Archaeology in Historic Gardens', *The Building Conservation Directory* (2000), 11-12.

Dix, Vynckier, Bellens, et al. 2013

B. Dix, G. Vynckier, T. Bellens, et al., 'Garden Archaeology in Flanders. Developing a new archaeological discipline in Flanders at the Neue Garten in the Landcommandery Alden Biesen (Bilzen) and the garden of the Plantin-Moretus Museum at Antwerp', *Relicta* 10(2013), 275-344.

Dixon Hunt en De Jong 1988

J. Dixon Hunt en E. de Jong, red., *The Anglo-Dutch Garden in the Age of William and Mary* (London 1988).

Doeve 2013

P. Doeve, 2013, 'Tuinarcheologie van de (verdwenen) buitenplaatsen in de Vechtstreek', *Naerdincklant Special* (2013) nr. 1, 10-14.

Doperé en Ubregts 1991

F. Doperé en W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen. Architectuur en wooncultuur* (Brussel/Leuven 1991).

Dorst 2010

M.C. Dorst, *Gemeente Dordrecht, plangebied Smitsweg-Wilgenwende: een karterend en waarderend inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, o.a. op de 17e-eeuwse buitenplaats Groenhove* (Dordrecht 2010). (Dordrecht Ondergronds 7)

Dozy 1891

Dozy, Ch. M., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht (1284-1424)* (Den Haag 1891). (werken uitgegeven door het Historisch Genootschap)

Dreux 1966

Dick Dreux, *De grote leugen* (Amsterdam 1966).

Driessen en Dijkstra 2012

M. Driessen en M. Dijkstra, 'Sporen, structuren en aardewerk uit de Middeleeuwen en Nieuwe tijd', in Driessen, M., en E. Besselsen, red., *Voorburg-Arentsburg: een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas* (Amsterdam 2012), 133-148.

Dutilh 1977

J. Dutilh, red., *Het Haringvliet* (Schiedam 1977).

Eeten 2001

P. van Eeten, 'Nog eens: Dussen en Heeraartswaarde', *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 11 (2001), 40-44.

Eikelenberg 1747

Eikelenberg, Simon, *Alkmaar en zyne Geschiedenissen* (Rotterdam 1747).

Ellenkamp 2017

R. Ellenkamp, *Oorlog op De Wiersse* (Doetinchem 2017).

Endacott 2009

E. Endacott, *Okehampton Castle* (z.p. 2009).

English Heritage 2013

English Heritage, *Landscape Advice Note: Garden Archaeology Reports* (z.p. 2013).

Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg 2016

Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM), *Uitvoeringsrichtlijn Hovenierswerk in historische tuinen en parken* (Gouda 2016). (URL 6010)

Erlande-Brandenburg 1975

A. Erlande-Brandenburg, *Le roi est mort. Étude sur les funéraires, les sépultures et les tombeaux des rois de France jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Bibliothèque de la Société Française d'archéologie 7 (Parijs 1975).

Fleurkens-Steenwinkel 2016

Conny Fleurkens-Steenwinkel, 'Zuid-Holland. Handhaving gevraagd', *Heemschut* 93(2016), nr. 1, 17.

Floore 1997

P. M. Floore, 'Gorinchem, het kasteel van de Heren van Arkel', *Grondig Bekeken: Tijdschrift van de Afdeling Lek- en Merwedestreek van de AWN* 12(1997) nr. 4, 25-30.

Floore 1998

P.M. Floore, 'Het kasteel van de heren van Arkel', in *Oud-Gorcum Varia* 15(1998) nr. 2 [nr. 41], 198-202.

Fock-Deiters 1995

Margriet Fock-Deiters, 'Zo oud als de weg van Kralinge. Voettocht langs de Genoegens van Weleer', in H.W. Blom, et al., red., *Kralingen, onder de rook van Rotterdam. Herdenking 100 jaar annexatie* (Rotterdam 1995) 119-177.

Franken, Klomp en Minjon 2016

Eugène Franken, Bart Klomp en Saskia Minjon, *Kasteel Geldrop, een edel verleden* (Utrecht 2016).

Freling 1993

Wijnand V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17e en 18e eeuw* (Leeuwarden 1993).

Frequin 2014

S. Frequin, 'A Voice from the Grave: the Tomb of Guy of Avesnes in Saint-Martin's Cathedral in Utrecht.' in A. van Egmond en C. Chavannes red., *Medieval Art in the Northern Netherlands before van Eyck. New facts and features* (Utrecht 2014).

Galjaard en Rijken 2002

E. Galjaard en H. Rijken, 2002, 'Duivenvoorde te Voorschoten', in Stöver, Collette, Van Hilten, et al. 2000, 202-207.

Gelfland 2016

L.D. Gelfand red., *Our Dogs, Our Selves. Dogs in Medieval and Early Modern Art, Literature, and Society* (Leiden 2016)

Genicot 1970

L. Genicot, 'Ligne et zone: la frontière des principautés médiévales', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, 5de reeks 56 (1970), 29-42.

Geraeds 2008

J.J.G. Geraeds, *Archeologisch onderzoek kasteeltuin Kasteel Montfort te Montfort* (Roermond 2008). (Grontmij Archeologische Rapporten 540)

Gerards, Hollewijn en De Jong 2012

S. Gerards, R.M. Hollewijn en J. de Jong, *WOII Slachtoffers onder kastelen in het Nederlands-Duits grensgebied* (Roermond 2012).

Geurts 2014

Geurts, J., 'Het verval van een icoon, De Valkhofburcht gedurende de jaren 1543-1797', in Peterse, Verhoeven et al., red. 2014, 151-174.

Gevers en Mensema 1995

A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De havezaten in Twente en hun bewoners* (Zwolle 1995).

Gevers en Mensema 2005

A.J. Gevers en A.J. Mensema, *De Havezaten in Salland en hun bewoners* (Alphen aan den Rijn 2005²).

Gevers, Mensema en Mooijweer 2004

A.J. Gevers, A.J., Mensema en Js. Mooijweer, *De havezaten in het land van Vollenhove en hun bewoners* (Alphen aan de Rijn 2004²).

Gilbert 1956

E. Gilbert, *A Guide to the Priory Church and Saxon Chapel, Deerhurst (Gloucestershire)*, (z.p. 1956 reprinted 1980)

Glaudemans 2004

Corien Glaudemans, *Om die wrake wille. Eigenrichting, veten en verzoening in laat-middeleeuws Holland en Zeeland* (Haarlem 2004).

Goosens 2012

T.A. Goosens, red., *Van akker tot Hooghwerf. Onderzoek naar de bewoning in de ijzertijd, inheems-Romeinse tijd, de middeleeuwen en de nieuwe tijd op de haakwal van Naaldwijk (plangebied Hoogeland, gemeente Westland)* (Leiden 2012). (Archol-rapport 167)

Gorissen 1956

Gorissen, F., *Stede-atlas van Nijmegen* (Arnhem 1956).

Gorissen 1959

F. Gorissen, 'Die Burgen im Reich von Nimwegen, außerhalb der Stadt Nimwegen', *Niederrheinisches Jahrbuch IV* (Kleve 1959).

Gosschalk 1874

I. Gosschalk, *Beschrijving van het kasteel te Muiden* (Amsterdam 1874).

Götz, Kamphuis en Viersen 1994

H. Götz, J. Kamphuis en A. Viersen, *Het Muiderslot, Siermetselwerk in de Noordtoren, voorlopige rapportage en reconstructie* (Delft 1994).

Gruben 1970

R. Gruben, 'De politiek-militaire geschiedenis', in J. Biemans et al. red., *Engelen. Grensdorp aan de Dieze* (Engelen 2011), 98-127.

Gruben 1995

R.J.W.M. Gruben, 'De vroegste toepassing van kruislagen; een aanzet tot inventarisatie', in *Restauratievademecum, Metselen in baksteen, RVblad 02* (Zeist 1995), 1-11.

Gruben 1996

R.J.W.M. Gruben, 'De (re)constructie van drie laatmiddeleeuwse boerderijen in Noord-Brabant: aanvullingen op bestaande inzichten', *Jaarboek Monumentenzorg 1996* (Zwolle/Zeist 1996), 157-163.

Gruben 2012

Rob Gruben, 'Kastelen: nieuw onderzoek, nieuwe inzichten?' in Aarts, Landewé, Olde Meierink et al. 2012, 145-163.

Gruben 2014

Rob Gruben, 'En hoe goed functioneerden de schietgaten van kasteel Helmond eigenlijk?', *Kasteel en Buitenplaats* 16(2014), nr. 47, 14-19.

Gruben 2015

Rob Gruben, 'Maurick en de kanonskogel', *Kasteel en Buitenplaats* 17(2015), nr. 51, 19.

Gruben 2017

Rob Gruben, 'Muiden en de poorttoren', *Kasteel en Buitenplaats* 19(2017), nr. 57, 7.

Gruben, Hermans, Van Doesburg, et al. 2017

R. Gruben, T. Hermans, J. van Doesburg, et al. red., 'Zij waren van groote en zware steenen'. *Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen in Nederland* (Wijk bij Duurstede 2017).

Gruben, Kamphuis en Viersen 2004

R. Gruben, J. Kamphuis und A. Viersen, 'Viereckige Burgen in den nördlichen Niederlanden. Eine kritische Betrachtung', in *Burgen und Schlössern in den Niederlanden und in Nordwestdeutschland* (München/Berlin 2004), 147-161. (Forschungen zu Burgen und Schlössern, Band 8)

Gruben, Mooren en Peters 2009

R. Gruben, S. Mooren en S. Peters, 'Groesbeek: morfologie van een eenvoudige woontoren', in Janssen en Landewé 2009, 193-213.

Gruben, Wielinga en Saan 2008

Rob Gruben, Annemieke Wielinga en Marjolijn Saan, *De Delftse colleges Kastelenkunde van prof. dr. Jaap Renaud* ('s-Hertogenbosch 2008).

Gumpert-Hepp 2002

Gumbert-Hepp, Marijke, *Willem Procurator, Kroniek* (Hilversum 2002).

Haasse 1951

Hella S. Haasse, *Het versterkte huis. Kastelen in Nederland* (Amsterdam 1951).

Hall 1997

E. Hall, The Arnolfini Betrothal, *Medieval Marriage and the Enigma of Van Eyck's Double Portrait* (Berkeley-Los Angeles-Oxford 1997).

Hamaker 1875-78

H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche Huis*, 3 delen (Utrecht 1875-1878).

Haslinghuis 1997

Haslinghuis, E.J. - H. Janse, *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie* (Leiden 1997).

Henderikx 2001

P.A. Henderikx, 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied in de elfde en twaalfde eeuw', in Bas van Bavel, Gerrit van Herwijnen en Kees Verkerk, red., *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen* (Hilversum 2001), 38-67.

Hendriks 1990

J.P.C.A. Hendriks, 'Dussen en Heeraartswaarde 1100-1421', *Historische Reeks Land van Heusden en Altena*, 1(1990), 1-53.

Hendriks 2014

Hendriks, J., A. den Braven, H. van Enckevort et al., 2014, 'Een noordelijk steunpunt, Vroegmiddeleeuws Nijmegen vanuit archeologisch perspectief', in Peterse, Verhoeven et al., red. 2014, 43-72.

Hendriks en Van Immerseel 2012

L. Hendriks en R. van Immerseel, 2012, *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek: voor waardstelling van groen erfgoed*, Zwolle.

Hendriksen 2004

M. Hendriksen, *Afgedamd en afgedankt. Metaalvondsten uit twee middeleeuwse nederzettingen in Leidse Rijn* (Utrecht 2004). (Utrechtse materiaal-catalogus I)

Hensen 1915

A.H.L. Hensen, 'Een viertal visitatiebrieven van Leeuwenhorst', *Bijdragen voor het Bisdom Haarlem* 36(1915), 358-387.

Hermans 2012

Hermans, Taco, 'Voorburchten', in: Aarts, Landewé, Olde Meierink et al. 2012, 131-144.

Hermans 2015

Taco Hermans, *Woontorens in Nederland* (Wijk bij Duurstede 2015).

Hermans 2016

Taco Hermans, *Middeleeuwse woontorens in Nederland. De bouwhistorische benadering van een kasteelvorm*, 2 banden (Hilversum 2016).

Hermans en Gruben 2020

Taco Hermans en Rob Gruben, red., "Hier wonen wij! Is het niet prachtig?" (Zwolle 2020). (publicatiereeks SKN nr. 2)

Hermans, Hundertmark, Kamphuis et al. 2020

T. Hermans, H. Hundertmark, J. Kamphuis, et al., 'The origins of apartments in Dutch castle', in *Chateau Gaillard, deel 29* (Caen 2020, in druk).

Hermans en Kamphuis 1990

D.B.M. Hermans en J. Kamphuis, *Bouwhistorische documentatie en waarde-bepaling: Ruïne van Strijen te Oosterhout* (Den Haag 1990).

Hermans en Orsel 2005

T. Hermans en E. Orsel, 'Het kasteel Onsenoort', *Bulletin KNOB* 104(2005), 94-103.

Hermans en Orsel 2009

T. Hermans en E. Orsel, 'Het kasteel van Loon op Zand. De verbouwing van een 14e-eeuwse woontoren tot appartementencomplex in 1663', in Janssen en Landewé 2009, 215-251.

Hermesdorf 1955

B.H.D. Hermesdorf, 'De hond in de vaderlandsche rechtsbronnen', in B.H.D. Hermersdorf, *Recht en taal te hoofde* (Zwolle 1955).

Hiegentlich 1995

F. Hiegentlich, 'De Vereniging van Kralingen en Rotterdam' in H.W. Blom, et al., red., *Kralingen, onder de rook van Rotterdam. Herdenking 100 jaar annexatie* (Rotterdam 1995) 87-118.

Higham 2004

Robert A. Higham, 'Timber Castles in Great Britain', in Hartmut Hofrichter red., *Holz in der Burgenarchitektur* (Braubach 2004), 199-204. (Veröffentlichungen der Deutsche Burgenvereinigung, Band 9)

Hilger 1967

H.P. Hilger, *Kreis Kleve, 4. Kleve, Die Denkmäler des Rheinlandes* (Düsseldorf 1967).

Hoek 1971

C. Hoek, 'Het Huis ten Berghe te Hilligersberg', *Ons Voorgeslacht* 26(1971) nr. 199, 125-144.

Hoek 1972

C. Hoek, 'De ontwikkeling gedurende de dertiende eeuw van het verdeigbare bakstenen huis in het Maasmondegebied', *Holland* 4(1972) nr. 5, 201-239.

Hoek 1973

C. Hoek, 'Oudheidkundig bodemonderzoek in Rotterdam en omgeving in 1972', *Rotterdams Jaarboekje* 1973 (1973), 105-121.

Hoek 1986

C. Hoek, 'La maison forte aux Pays-Bas', in M. Bur, *La maison forte au Moyen-âge, Actes de la Table ronde de Nancy-Pont-à-Mousson des 31 mai-3 juin 1984* (Paris 1986), 113-136.

Hoekstra 1969

T.J. Hoekstra, 'Verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van het Kas-teel van Halsteren', *Fibula* 10(1969), nr. 1, 1-5 en nr. 2, 23-29.

Hoogeveen 2013

H. Hoogeveen, *Achter de rododendrons. Dadersporen als getuigen in een schuldig landschap. De omgang met dadererfgoed uit de Tweede Wereldoorlog op landgoederen en buitenplaatsen*, masterscriptie Vrije Universiteit (Amsterdam 2013).

Hoppenbrouwers 1992

P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515)* (Wageningen 1992).

Hoppenbrouwers 1993

P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Territorialiteit en landsheerlijkheid. Aspecten van de wisselwerking tussen uitbreiding van bewoning en staatsvorming in het bovenland van Heusden en de westelijke Langstraat in de veertiende eeuw', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 10(1993), 8-59.

Hotz 1981

W. Hotz, *Pfalzen und Burgen der Stauferzeit, Geschichte und Gestalt* (Darmstadt 1981).

Hugenholtz 1974

Hugenholtz, F.W.N., *Floris V* (Bussum 1974²).

Hulkenberg 1984

A.M. Hulkenberg, *Teylingen* (Alphen aan den Rijn 1984).

Hulshoff 1965

A.L. Hulshoff, 'Archeologisch nieuws: Goor', *Bulletin KNOB* 64(1965), 144-145.

Hulshoff 1966

A.L. Hulshoff, 'Archeologisch nieuws: Overijssel, Goor', *Bulletin KNOB* 65(1966), 99-100.

Hulshoff en Ruiter 1966

A.L. Hulshoff en J.D. Ruiter, 'De opgraving van Olidam in Twente', *Fibula* 7(1966), nr. 2, 28-31.

Hundertmark 2000

H. Hundertmark, 2000, 'De 'Primitieve Stadsmuur', De eerste stenen om-muring van de stad 's-Hertogenbosch', in H. Willems, red., *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000), 104-113.

Hundertmark 2011

H. Hundertmark, *Nijmegen. Naar het ideaal van Albrecht Dürer. De Stratema-kerstoren. Bouwhistorisch onderzoek* (Oss 2011).

Hundertmark 2016a

H. Hundertmark, *De Valkhofburcht. Een bouwhistorische documentatie van de restanten van de twaalfde-eeuwse ringmuur van de Valkhofburcht te Nijmegen* (Oss 2016).

Hundertmark 2016b

H. Hundertmark, *De Valkhofburcht. Een bouwhistorische documentatie van de onderste ringmuur van de Valkhofburcht aan de Voerweg te Nijmegen* (Oss 2016).

Hundertmark 2017

H.F.G. Hundertmark, 'Een nieuw kasteel (circa 1275-1672)', in C.W. Koot en E.N.A. Heirbaut, red., *Archeologische monumentenzorg in het plangebied van de dijkteruglegging bij Lent 5. Kasteel Lent en de middeleeuwse bewo-ningsgeschiedenis* (Nijmegen 2017), 70-84. (Archeologische Berichten Nij-megen-Rapport 62)

Hupperetz, Olde Meierink en Rommes 2005

W.M.H. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Rommes red., *Kastelen in Lim-burg: burchten en landhuizen (1000-1800)* (Utrecht 2005).

Hupperetz, Van Hall en Kloek 1996

W.M.H. Hupperetz, J.H.M.M. van Hall en E.M. Kloek red., *Middeleeuwse kas-telen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel* (Venlo 1996).

Immink 1948

P.W.A. Immink, 'De Hollandsche 'welgeborenen', *Verslagen en Mededeelin-gen der Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het Oud Vaderlandsche Recht* 10(1948).

Irsigler 1991

F. Irsigler, 'Der Einfluß politischer Grenzen auf die Siedlungs- und Kultur-landschaftsentwicklung. Eine Einführung in die Tagungsthematik', in *Sied-lungsforschung. Archäologie - Geschichte - Geographie*, Bd. 9 (Bonn 1991), 9-23.

Jacob red. 1838

P.L. Jacob (ed.), *Les Cents nouvelles nouvelles: dites les Cent nouvelles du roi Louis XI* (Parijs 1838).

Jager, De Jong en De Langen 1999

A. Jager, H. de Jong en G. de Langen, 'Twee torens in een buurtschap onder Hallum', *Fryslân* 5(1999) nr. 2, 26-29.

Janse 2001

A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Mid-deleeuwen* (Hilversum 2001).

Jansen en Janse 1991

Jansen, H.P.H. en A. Janse, red., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Witte-wierum* (Hilversum 1991).

Janssen 1986

H.L. Janssen, 'Bricks, tiles and roofing-tiles in 's-Hertogenbosch during the middle ages', in *Terres cuites architecturales au moyen âge* (Arras 1986), 73-93.

Janssen 1986

H.L. Janssen, 'Heeswijk-Dinther, een 'moated site'', *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant* 1981-1982 (1986), 59-73.

Janssen 1990

H.L. Janssen, 'The archaeology of the medieval castles in the Netherlands. Results and prospects of future research', in J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena* (Assen/Maastricht 1990), 220-264.

Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink 1996

H.L. Janssen J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink red., *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996).

Janssen 1996

H.L. Janssen m.m.v. Taco Hermans, 1996, 'Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen', in Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink 1996, 15-111.

Janssen 2007

H.L. Janssen, "'s-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10(2007), 95-140.

Janssen 2008

H.L. Janssen, 'Medieval Castle Research in the Netherlands', *Château Gaillard* 23 (Caen 2008), 237-250.

Janssen 2009

H.L. Janssen, 'Het kasteel Coevorden. 15e en 16e-eeuwse inventarissen als bron voor de bouwgeschiedenis', in Janssen en Landewé 2009, 101-132.

Janssen en Landewé 2009

H.L. Janssen en W. Landewé red., *Middeleeuwse kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed* (Wijk bij Duurstede 2009).

Jaques 1997a

D.L. Jaques, 'The Techniques and Uses of Garden Archaeology', *Journal of Garden History* 17(1979) nr. 1, 1-99.

Jaques 1997b

D.L. Jaques, 'Tuinarcheologie meer dan een instrument voor reconstructie', *Tuinjournal* 14(1979) nr. 4, 38-41.

Jas en Viersen 2009

Jorien Jas en André Viersen, 'Weerbarstig voortbestaan. Meer dan zeven eeuwen kasteelhistorie', in Jorien Jas (eindred.), *Kasteel Waardenburg. Weerbaar en veelzijdig* (Zwolle/Arnhem 2009).

Jas, Keverling Buisman, Storms-Smeets et al. 2013

J. Jas, F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets et al, red., *Kastelen in Gelderland* (Utrecht 2013).

Josiassen 2016

Andre Josiassen, *Kasteel Geldrop en zijn bewoners/eigenaren van 1350-1972* (Geldrop 2016).

Kahsnitz 1992

R. Kahsnitz, *Die Gründer von Laach und Sayn. Fürstenbildnisse des 13. Jahrhunderts* (Nürnberg 1992).

Kammer 1998

Claudia Kammer, *De Rozenhof. Geschiedenis van een bijzondere boerderij in polder de Esch te Kralingen* (Rotterdam 1998).

Kamphuis en Viersen 2020

Kamphuis, Jan en André Viersen, 'Een vergeten bijdrage tot de bouwgeschiedenis van het Muiderslot', in Hermans en Gruben 2020.

Kasteel 1964

J. Kasteel, 'De heerlijkheid Onsenoort en de geschiedenis der Nederlanden', *Met Gansen Trou* 14 (1964), 8-26.

Kerkhoff 1993

J. Kerkhoff, 'Madame Marije. Jeugdijaren aan het hof in Mechelen, Wenen en Innsbruck', in: B. van den Boogert et al. red., *Maria van Hongarije. Koningin tussen keizers en kunstenaars, 1505-1558* (Zwolle/Utrecht/'s Hertogenbosch 1993).

Kerkstra, Hoebens, Taken et al. 2013

K. Kerkstra, F. Hoebens, B. Taken et al., *Kasteellandschappen in Ruimte en tijd*, in Hoebens, F., en T. Oberndorff, red., *Kasteel en landschap in Limburg* (Utrecht 2013), 10-27.

Klapwijk 1982

P.J. Klapwijk, "'Naar't leven getekent...': topgrafische tekenaars in Noord-Brabant in de achttiende eeuw', in Van Boven, Magriet, en Tanja Martin red., *Kastelen in Brabant. Van burcht tot landhuis* ('s-Hertogenbosch 1982), 28-40.

Klein 2004

Ulrich Klein, 'Holz im Burgenbau - ein Überblick', in Hartmut Hofrichter red., *Holz in der Burgenarchitektur*, (Braubach 2004), 65-88. (Veröffentlichungen der Deutsche Burgenvereinigung, Band 9)

Klomp 2009

Michael Klomp, 'Steenhuizen rond Zwolle. Werkeren en Kranenburg onderzocht vanuit archeologisch-historisch perspectief', in Janssen en Landewé 2009, 277-295.

Knibbeler 1989

M.A.F.M. Knibbeler, *Jan Jacob Weve, architect (1852-1942)* (Nijmegen 1989).

Koch 1970

A.C.F. Koch (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel I ('s-Gravenhage 1970).

Koekkelkoren en Moerman 2013

A.M.H.C. Koekkelkoren en S. Moerman, *Archeologisch bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek, verkennende fase. Kasteel Duivenvoorde, Voorschoten, gemeente Voorschoten* (Noordwijk 2013), IDDS archeologie-rapport 1556.

Koldewey, Van Hunen en Hermans 2010

Eloy Koldewey, Michiel van Hunen en Taco Hermans, red., *Stuc. Kunst en techniek* (Amersfoort/Zwolle 2010).

Komrij 1994

G. Komrij, *De Nederlandse poëzie van de 12de tot en met de 16de eeuw in 1000 en enige bladzijden* (Amsterdam 1994).

König, Van Vilsteren en Kramer 2013

S. König, V. van Vilsteren en E. Kramer, 'Over hoofdelingen en kastelen', in J.K. Fegler (Hrsg./red.), *Land der Entdeckungen: die Archäologie des friesischen Küstenraums/Land van ontdekkingen: de archeologie van het Friese kustgebied* (Aurich 2013), 283-293.

Koopman 2013

S. Koopman red., 'Tuinarcheologie van historische buitenplaatsen', *Naerdincklant Special* 2013-1.

Koopmanschap 2016

Hans Koopmanschap, 'Archeologisch onderzoek naar het Huis Strijen en andere West-Brabantse kastelen', *Het Brabants Kasteel*, 36(2013) [2016] 73-85.

Koot 1977

Ton Koot, *Het mysterie van Muiden. Het Muiderslot* (Den Haag 1977).

Koot 2008

H. Koot, *Opgegraven! Archeologisch onderzoek in Rijswijk* (Rijswijk 2008).

Koppert 2015

Iris Koppert, *Locatiekeuze voor historische buitenplaatsen. De invloed van het landschap* (Wijk bij Duurstede 2015). (NKS rapporten 13)

Kort 1985

J.C. Kort, 'Leenhoven van de heren van Vianen 1292-1666', *Ons Voorgeslacht* 40(1985) nr. 353, 418-437.

Kortekaas 2000

G. Kortekaas, 'Jaarverslag archeologie in 1999', *Hervonden stad* 5 (2000), 6-25.

Kortekaas 2001

G. Kortekaas, 'Jaarverslag archeologie in 2000', *Hervonden stad* 6 (2001), 4-22.

Kortekaas 2003

G. Kortekaas, 'Jaarverslag archeologie in 2002', *Hervonden stad* 8 (2003), 7-32.

Kremer en Van der Kuijl 2008

H. Kremer en E.E.A. van der Kuijl, *Vlakdekkend onderzoek van de steenhuizen Takuma en Aylbada in Uithuizen* (Doetinchem 2008). (Synthegra Archeologisch Rapport P0501957)

Kruisheer 1986 en 1997

Kruisheer, J.G. (ed.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, deel 2 en deel 4 (Assen/Maastricht 1986 en 1997).

Kubach 1976

H.E. Kubach en A. Verbeek, *Romanische Baukunst an Rhein und Maas. Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler* (Berlijn 1976).

Kunze 1969

Rainer Kunze, *Burgenpolitik und Burgenbau der Grafen von Katzenelnbogen* (Braubach am Rhein 1969).

Kuys 2014

J. Kuys, 'Onder Gelders landsheerlijk gezag, De burcht in het spanningsveld tussen stad en landsheer', in Peterse, Verhoeven et al., red. 2014, 129-150.

Langereis 2010

S. Langereis, *Breken met het verleden, Herinneren en vergeten op het Valkhof in Bataafse revolutiejaren* (Amsterdam 2010).

Lauwerier, Van Winter, De Jong et al. 1996

R.C.G.M. Lauwerier, J.H. van Winter, T. de Jong et al., 'Voeding op Limburgse kastelen', in Hupperetz, Van Hall en Kloek 1996, 143-160.

Lecoy de Marche red. 1877

A. Lecoy de Marche red., *Anecdotes historiques, légendes etapologues tirés du receuil inédit d'Étienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle* (Parijs 1877).

Leenders 1988

K.A.H.W. Leenders, 'Verkenningen langs de Hollands-Brabantse grens in de omgeving van Geertruidenberg, 1200-1600', in T. van de Hulsbeek et al. red., *In de Hollandsche Tuyn II. Historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg en naaste omgeving* (Geertruidenberg 1988), 66-74.

Leenders 1996

K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demer-gebied (400-1350)* (Zutphen 1996).

Leenders et al. 2009

K.A.H.W. Leenders et al., 'Landschap, ontginning en bewoning, c. 500-1568', in C. Gorisse red., *Oosterhout, niet van gisteren. De geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009* (Oosterhout 2009), 53-89.

Lemmens 1984

G.Th.M. Lemmens, red., *Het Valkhof te Nijmegen*, (Catalogi van het kunstbezit van de Gemeente Nijmegen 3), (Nijmegen 1984).

Leuving en Nilesen 2014

J.H.F. Leuving en R. Nilesen, Bureauonderzoek, Landgoed Duivenvoorde te Voorschoten (Doetinchem 2014), Synthegra-rapport S090108).

Ligthelm 2016-I

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen (deel I)', *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 2(2016) 1-4.

Ligthelm 2016-II

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen. Slot Honingen. (deel 2)', *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 2(2016), afl. 2, 9-12, 22.

Ligthelm 2017-I

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen. Twee verloren lusthoven (deel 3)', in H. Koot, R.J. Ligthelm, red, *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 3(2017) 17-21.

Ligthelm 2017-II

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen. Ypenhof een verloren lusthof aan de 's-Gravenweg (deel 4)', *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 4(2017) 27-30.

Ligthelm 2018-I

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen. Nog twee lusthoven aan de 's-Gravenweg (deel 5)', *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 5(2018) 35-39.

Ligthelm 2018-II

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen. In de luwte van de Honingerdijk: Trompenburg (deel 6)', *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 6(2018) 49-53.

Ligthelm 2018-III

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen. In de luwte van de Honingerdijk: Woudenstein (deel 7)', *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 7(2018) 61-64.

Ligthelm 2019

Robert J. Ligthelm, 'De buitenplaatsen van Kralingen. Buitenplaatsen in de Kralingse Esch: St Ellebrecht, Rozenhof en Muyden (deel 8)', *Bulletin Stichting Vrienden van de Hollandse en Zeeuwse Kastelen en Buitenplaatsen* 8(2019) 69-74.

Lohof en Enderman 2001

E. Lohof en M.W. Enderman, *Archeologisch onderzoek en bouwhistorische opname in het zuidwestelijk deel van de tuinen van kasteel Heemstede te Houten* (Bunschoten 2001). (ADC-rapport 66)

Longstaffe-Gowan 2005

T. Longstaffe-Gowan, *The Gardens and Parks at Hampton Court Palace* (Londen 2005).

Lubberding 1996

H. Lubberding, 'De Swormertoren', *Westerheem* 45 (1996), 57-62.

Maclinia 2005

C. Maclinia, 'Roemrijk Mechelen, Ten huize van twee hertoginnen', in *Openbaar Kunstbezit Vlaanderen* 2005

Magnus 1920

Albertus Magnus, *De animalibus*, vol. II, (Munster, 1916-20)

Malek 2013

A.-A. Malek, (ed.), *Sourcebook for garden archaeology. Methods, techniques, Interpretations and Field examples* (Bern 2013).

Marsilje 1991

J.W. Marsilje, 'Aangelijnd in middeleeuws Leiden. De houding van de magistraat ten opzichte van de hond in de periode tot 1573', *Leids Jaarboekje* 83(1991).

Martin Robinson 1989

J. Martin Robinson, *The Country House at War* (Londen 1989).

Martin Robinson 2014

J. Martin Robinson, *Requisitioned. The British country house in the Second World War* (Edinburgh 2014).

Matthey 2001

I. Matthey, 'Vincken moeten vincken lokken. Vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland', *Hollandse Studiën* 39 (Hilversum 2001).

McGee Morganstern 2000

A. McGee Morganstern, *Gothic Tombs of Kinship in France, the Low Countries, and England* (Pennsylvania 2000).

Meerman 1783-98

Meerman, Johan, *Geschiedenis van graaf Willem van Holland, Roomsche koning*, 4 delen ('s-Gravenhage 1783-1798).

Mekking 1996

A.J.J. Mekking, *De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen. Patrocinia, functie, voorbeeld en betekenis*, (Nijmegen 1996). (Nijmeegse Studiën 18)

Mekking 1997

Mekking, A.J.J., 'Palas, troonabsis en 'Camara Sancta'. De zogenaamde Sint-Maartenskapel op het Valkhofburcht te Nijmegen', in *Bulletin KNOB*, jaargang 96, 1997, 103-115.

Miller, Gleason en Fish 1994

N.F. Miller, K.L. Gleason en K. Fish (eds.), *The archaeology of garden and field* (Philadelphia 1994).

Molema 1995

J. Molema, 'Een steenhuis te Midwolda (Oldambt, Gr.)', *Paleo-Actueel* 6(1995), 129-132.

Molhuysen 1992

Henny Molhuysen, 'Pannekoeken', *Brabants Dagblad*, donderdag 7 mei 1992.

Morris 2016

J. Morris, 'Mourning the Sacrifice. Behavior and meaning behind Animal Burials', in M. Demello, *Mourning Animals. Rituals and Practices surrounding Animal Death* (Michigan 2016).

Mortimer 2010

Ian Mortimer, *1415. Henry V's year of glory* (Londen 2010).

Mulder 1968

J. Mulder, 'Het Huis te Wedde. Zijn geschiedenis en zijn rol in de slag bij Heiligerlee', *Spiegel der historie* 3 (1968), nr. 6, 185-201.

N.N. 1936

'Een verdwenen buitenplaats aan de Schoutenlaan', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1936) 70-71.

Naphy en Spicer 2007

William Naphy en Andrew Spicer, *De pest. De zwarte dood in Europa* (Amsterdam 2007).

Nederland's Adelsboek

Nederland's Adelsboek 1-98 (1903-2014).

Nederland's Patriciaat

Nederland's Patriciaat 1-94 (1911-2016/2017).

Nieuwenhuis 2012

M. Nieuwenhuis, 'Dierenleed. Grafinschriften en lijklachten van en voor dieren in de Latijnse literatuur van oudheid en middeleeuwen', *Tiecelijn*, jaarboek 5, 25(2012).

Nieuwenhuize 2014

C. Nieuwenhuize, *25 jaar amateur-archeologie in Apeldoorn* (Apeldoorn 2014). (SAGA-rapport 3)

Noomen 2009

P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009).

Noske 1989

B. Noske, *Humans and Other Animals: Beyond the Boundaries of Anthropology* (Londen 1989), 46.

Nossov 2014

K.S. Nossov, 'Russian Medieval Fortresses in the Light of New Discoveries', *Chateau Gaillard* 26: *Château et frontière* (Caen 2014), 305-312.

Nys 1993

L. Nys, La Pierre de Tournai. *Son exploitation et son usage aux XIIIème, XIVème et XVème siècles* (Doornik-Louvain-la-Neuve 1993).

O'Conor 1991

K. O'Conor, 'The later construction and use of motte and bailey castles in Ireland: new evidence from Leinster', *Journal of the Kildare Archaeology Society* 17(1989-1991), 13-29.

Olde Meierink 2012

B. Olde Meierink, 'Kastelen van proosten en kapittels in Nederland', in Aarts, Landewé, Olde Meierink et al. 2012, 241-259.

Olde Meierink 2017-I

Ben Olde Meierink, 'Buitenplaatslandschappen', *Kasteel en Buitenplaats* 58(2017) 22-29.

Olde Meierink 2017-II

Ben Olde Meierink, 'Buitenleven in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende eeuw', in Conrad Gietman, et al. red., *Huis en Habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017) 56-71.

Olde Meierink, Van Baaren en Bosch van Drakestein 1995

B. Olde Meierink, G. van Baaren en R.G. Bosch van Drakestein red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995).

Oldenburger 1998

C. Oldenburger, *Verklarende lijst van termen en begrippen, De natuur bezwoeren* (Rotterdam 1998), 101-105

Oldenburger 2016

C. Oldenburger, 'Tuinhistorisch onderzoek in Nederland. State of the art', in A. van der Does en J. Holwerda red., *Tuingeschiedenis in Nederland II. Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-1900* (Utrecht 2016), 7-14.

Oldenburger, Backer, Blok en Galjaard 1995

C. Oldenburger, A.M. Backer, E. Blok en B. Galjaard, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel Noord (Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland)* (Utrecht 1995).

Oldenburger, Backer, Blok en Galjaard 1996

C. Oldenburger, C., A.M. Backer, E. Blok en B. Galjaard, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel Midden en Oost (Gelderland, Utrecht)* (Utrecht 1996).

Oldenburger, Backer, Blok en Galjaard 1998

C. Oldenburger, C., A.M. Backer, E. Blok en B. Galjaard, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel west: (Noord-Holland, Zuid-Holland)* (Utrecht 1998).

Oldenburger, Backer, Blok en Galjaard 2000

C. Oldenburger, A.M. Backer, E. Blok en B. Galjaard, *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Deel Zuid (Zeeland, Noord-Brabant, Limburg)* (Utrecht 2000).

Oldenburger-Ebbers 1989

C.S. Oldenburger-Ebbers, 'Herstel van historische tuinen; theorie en praktijk', *Tijdschrift Groen* 12(1989), 26-34.

Oldenburger-Ebbers 1992

C.S. Oldenburger-Ebbers, 'Architectuur en beplanting van middeleeuwse tuinen', in R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, red., *Tuinen in de Middeleeuwen* (Hilversum 1992), 91-102. (Utrechtse bijdragen tot de medievistiek 11)

Oosterwijk 2016

S. Oosterwijk, 'From biblical beast to faithful friend: a short note on the iconography of footrests on tomb monuments', in Gelfand 2016.

Orpen 1907

G.H. Orpen, 'Athlone Castle: its early history, with notes on some neighbouring castles', in *Journal of the Royal Society of Antiquaries of Ireland* 37(1907) nr. 3, 257-276.

Orsel 2011

Edwin Orsel, 'Stenen van de Graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg', *Westerheem* 60(2011), 184-192.

Ottens 2016

W. Ottens, W., 'Stania State 'Een der schoonste buitenplaatsen'', in A. van der Does en J. Holwerda red., *Tuingeschiedenis in Nederland II. Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-1900* (Utrecht 2016), 141-150.

Panofsky 1934

E. Panofsky, 'Jan van Eyck's Arnolfini Portrait', *Burlington Magazine* 64(1934).

Panofsky 1953

E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, 2 delen (Cambridge M. 1953).

Pattison 1998

P. Pattison, *There by design : field archaeology in parks and gardens* (Oxford 1998).

Pauw 1931

Dirck Franckensz. Pauw (Theodericus Pauli), *Kronijcke des Lants van Arckel ende der Stede van Gorcum*, Amsterdam 1931

Perlich 2008

B. Perlich en G. van Tussenbroek, 2008, 'De Valkhofkapel te Nijmegen, Nieuwe gegevens over de middeleeuwse bouwgeschiedenis', *Bulletin KNOB*, jaargang 107, 2008, nummer 3, 90-100.

Peterse 2014

H. Peterse, 2014, 'Heimwee naar de burcht, Het Valkhof vanaf de sloop tot de herbouwplannen voor de Reuzentoren', in Peterse, Verhoeven et al., red. 2014, 191-211.

Peterse, Verhoeven et al., red. 2014

H. Peterse, D. Verhoeven et al., red., 2014, *Het Valkhof, 2000 jaar geschiedenis* (Nijmegen 2014)

Prilloff en Prilloff 1998

R.-J. Prilloff en S. S. Prilloff, 'Eine mittelalterliche Hundebestattung aus Halberstadt', *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 80(1998).

Prummel 1992

W. Prummel, 'Early Medieval Dog Burials among the Germanic Tribes', *Helinium* XXXII/1-2, 1992.

Prummel 1993

W. Prummel, 'Paarden en honden uit vroeg-middeleeuwse grafvelden', In E. Drenth, W.A.M. Hessing en E. Knol red., *Het tweede leven van onze doden* (Amersfoort 1993).

Putnam 1904

R. Putnam, *A Mediaeval Princess; being a True Record of the Changing Fortunes which brought Divers Titles to Jacqueline, Countess of Holland* (New York 1904).

Raad 2000

H. Raad, 'Flora en fauna op de Zuid-Hollandse buitenplaatsen', in Stöver, Collette, Van Hilten, et al. 2000, 61-74.

RAAP 2015

RAAP, *Het doolhof van Steven*, RAAP-Magazine 2015-2 (Weesp 2015).

Rabou en Biesheuvel 2014

John Rabou en Ingrid Biesheuvel, *Ferguut, de ridder met het witte schild* (Rijswijk 2014).

Regteren Altena 1990

H.H. van Regteren Altena, 'On the growth of young medieval archaeology: a recollection', in J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga, red., *Medieval Archaeology in the Netherlands* (Assen/Maastricht 1990), 1-7.

Renaud 1947

J.G.N. Renaud, 'Het middeleeuwse kasteel en de archaeologie', in H.E. van Gelder, P. Glazema, G.A. Bontekoe, *Een kwart eeuw oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland, gedenkboek A.E. van Giffen* (Meppel 1947), 427-444.

Renaud 1950

J.G.N. Renaud, 'Kastelen in Noord-Brabant', *Brabants Jaarboek* 1950, 59-77.

Renaud 1954

J.G.N. Renaud, 'De bouwgeschiedenis van het Muider slot', *Bulletin KNOB* 7(1954) nr. 5, 193-212.

Renaud 1958

J.G.N. Renaud, 'Graaf Floris V als burchtenbouwer', *Berichten ROB* 8(1957-1958), 158-171.

Renaud 1959

J.G.N. Renaud en E. van Dijk, *Het huis te Wedde* (Groningen 1959).

Renaud 1960

Renaud, J.G.N., 'Kasteel "Nijendoren" bij Krabbendam (N.H.) hervonden en opgegraven', *Westerheem* 9(1960), 38-41.

Renaud 1969

J.G.N. Renaud, 'Heer Dirk's huis van Teylingen te Warmond', in A.G. van der Steur red., *Heren en bueren; bijdragen aan de geschiedenis van Warmond* (Den Haag 1969), 13-19.

Renaud 1970**Renaud, J.G.N., 'De Nuwendoorn', *Alkmaars jaarboekje* 1970, 51-60.**

Renaud 1971

Renaud, J.G.N., 'De Nieuwburg bij Oudorp', *Alkmaars jaarboekje* 1971, 51-66.

Renaud 1976

Renaud, J.G.N., *Het Huis te Nuwendoorn*, serie Nederlandse Kastelen, deel XXVII (Muiderberg 1976).

Renaud 1979

Renaud, J.G.N., 'Bouwen in Floris' dagen', in Cordfunke, Hugenholtz en Sierksma, red. 1979, 42-50.

Renaud 1971

J.G.N. Renaud en Th. Van Straalen, 'Kasteel Haamstede', *Bulletin KNOB* 70 (1971), 79-80.

Renaud 1980

J.G.N. Renaud red., Muider slot (z.p. 1980) (deel XLII uit de serie 'Nederlandse Kastelen')

Renes 2005

H. Renes, 'Wildparken in Nederland. Sporen van een oude vorm van fauna-beheer', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 23(2005) nr. 1, 21-34.

Renes 2016

H. Renes, *Tuingeschiedenis - een geografische agenda* (voordracht studiemiddag van Cascade 19 februari 2016, https://www.academia.edu/22282506/Tuingeschiedenis_een_geografische_agenda).

Rentenaar 1976

R. Rentenaar, 'De vroegste geschiedenis van het konijn in Holland en Zeeland', *Holland* 10 (1976), 2-16.

Riethus 2014

A. Riethus, *Gartenarchäologie. Aufgaben und Potential am Beispiel des Landschaftsgartens des 19. Jahrhunderts*, Wien (2014).

Rijken 2005

H. Rijken, *De Leidse Lustwarande. Geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, 1600-1800* (Leiden 2005).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2012

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Een toekomst voor groen. Handreiking voor de instandhouding van groene monumenten* (Amersfoort 2012).

Ronnes 2012

H. Ronnes, '15e- en 16e-eeuwse wooncultuur in de Lage Landen: de boedelinventaris en ruimtespecialisatie in kastelen', in Aarts, Landewé, Olde Meierink et al. 2012, 207-228.

Rösener 1997

W. Rösener, 'Jagd und höfische Kultur als Gegenstand der Forschung', in W. Rösener, *Jagd und höfische Kultur im Mittelalter* (Göttingen 1997).

Rosmanitz 2006

H. Rosmanitz, Die Ketzelsburg in Haibach. *Eine archäologisch-historische Spurtensuche* (Neustadt a. d. Aisch 2006)

Ruppel 1991

T. Ruppel, 'Eine Hundebestattung der Zeit um 1600. Eine Siegburger Töpferwerkstatt der Familie Knütgen', in *Kunst und Altertum am Rhein. Führer des Rheinischen Landesmuseums Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege* 133 (Köln-Bonn 1991).

Saddler 2016

D. L. Saddler, 'The Canine Domain At the Feet of the Royal Tomb Effigies in Capetian France', in Gelfand 2016.

Salisbury 1994

J.E. Salisbury, *The Beast within. Animals in the Middle Ages* (New York/London 1994).

Sam 2007

L.A. Sam, *Recente archeologie bij kasteel Geldrop* (Amsterdam 2007).

Sarfatij 2000

H. Sarfatij, 'De ridder van Wijk; een tinnen ridderfiguurtje van omstreeks 1300', in D. Kicken, A.M. Kolderweij en J.R. ter Molen, red., *Gevonden voorwerpen/Lost and found. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor/Essays on medieval archaeology for H.J.E. van Beuningen* (Rotterdam 2000), 306-315.

Sarfatij 2001

H. Sarfatij, 'De ridder van Wijk; een tinnen ridderfiguurtje van omstreeks 1300', *Het Kromme-Rijngedebied* 35(2001), nr. 1/2, 23-33.

Sauerländer 1972

W. Sauerländer, *La Sculpture gothique en France 1140-1270* (Parijs 1972).

Scheffer 2010

C. Scheffer, 'Als stenen konden spreken. De bouwhistorie van het kasteel', in A. de Vries, red., *Duivenvoorde. Bewoners, landgoed, kasteel, interieur en collectie* (Zwolle 2010), 60-87.

Schmitt 1983

J.-C. Schmitt, *The Holy Greyhound: Guinefort, Healer of Children since the Thirteenth Century* (Cambridge 1983).

Schock-Werner 2004

Barbara Schock-Werner, 'Hölzerne Bauteile an Burgen auf mittelalterlichen Darstellungen', in Hartmut Hofrichter red., *Holz in der Burgenarchitektur* (Braubach 2004), 43-48. (Veröffentlichungen der Deutsche Burgenvereinigung, Band 9)

Schönberger 1991

R. Schönberger, 'De schenkingsoorkonde van 1040. Het eerste schriftelijk bewijs van het bestaan van Groesbeek', in A. Bosch en J. Schmiermann (ed.), *Van Gronspach tot Groesbeek, fragmenten uit een lokaal verleden 1040-1940* (Groesbeek 1991), 21-35.

Seegers 2007

Linda Seegers, *Meer dan 125 jaar restaureren aan het Muider slot* (Scriptie TU Delft 2007).

Simons et al. 1929

L. Simons et al., *De werken van Vondel, deel 3: 1627-1640* (Amsterdam 1929).

Sloet en van Veen 1912

J.J.S. Baron Sloet, en J.S. van Veen, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen* (Arnhem 1912).

Smets 1908

G. Smets, *Henri I Duc de Brabant 1190-1235* (Bruxelles 1908).

Snyder 2016

J. Snyder, 'Eternal Devotion: The Stone Caine Companions of Gothic Castilla y León', in Gelfland 2016.

Soentgerath 2007

J. Soentgerath, 'Mergel: die gelbe Alternative, Die Verwendung von Mergel außerhalb Limburgs im 16. Jahrhundert', in Klein, U., et al., red., 2007, *Naturstein als Baumaterial, Jahrbuch für Hausforschung, band 52, Arbeitskreis für Hausforschung* (Marburg 2007), 57-62.

Spiekhout 2012

A.G.M. Spiekhout, *Het kastelenlandschap van het Gorecht (ca. 1150- ca. 1350). Een interdisciplinaire studie naar de samenhang tussen de landschappelijke ligging, verschijningsvorm en de historische functie van middeleeuwse kastelen in het voormalige Gorecht (Provincie Groningen)* (Groningen 2012). (ongepubliceerde masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen)

Spierings 1980

M. Spierings, 'Heren van Honsoirde', *De Brabantse Leeuw* 29(1980), nr. 3, 104.

Spruit, Ballot, Stobbe et al. 2005

Spruit, Ruud, Robert Ballot, Jan Stobbe et al., red., *De Westfriese Omringdijk. Geschiedenis van een monument* (Abcoude 2005).

Stenvert 1999

R. Stenvert, et al., *Monumenten in Nederland, Gelderland* (Zwolle 1999).

Sterk 1980

J. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524), bisschop van Utrecht en protagonist van de Renaissance, zijn leven en maecenaat* (Zutphen 1980).

Steurs 1993

W. Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* (Bruxelles 1993).

Stoett 1925

F.A. Stoett, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden* (Zutphen 1923-1925).

Storm Buysing 1948

R.D. Storm Buysing, 'Lijst van kasteelen en historische landhuizen in Gelderland met vermelding van eventuele oorlogsschade', in S. van Heemstra en D.J.G. Buurman, red., *Kasteelen in Gelderland* (Arnhem 1948).

Storms-Smeets 2011

E. Storms-Smeets, red., *Gelders Arcadië. Atlas van een buitenplaatsenland-schap* (Utrecht 2011).

Storms-Smeets 2016

E. Storms-Smeets, 'From elite to public landscapes. The case of the Klar-enbeek estate in Arnhem, 1880-1950', in *Virtus. Journal for Nobility Studies* 23 (Hilversum 2016), 136-155.

Storms-Smeets 2017

E. Storms-Smeets, 'Verloren erfgoed. De destructie van landhuizen, buitenplaatsen en landgoederen in de twintigste eeuw', in C. Gietman et al, red., *Huis en habitus. Over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen* (Hilversum 2017), 408-421.

Stöver, Collette, Van Hilten, et al. 2000

J. Stöver, V. Collette, R. van Hilten, et al. red., *Kastelen en Buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen. 2000)

Swinkels 2014

L. Swinkels, 'Wie was de bouwer van de eerste burcht?, Denken over de vroegste geschiedenis van het Valkhof in de twaalfde tot negentiende eeuw', in Peterse, Verhoeven et al., red. 2014, 175-190.

Taylor 1974

Taylor, A.J., *The King's Works in Wales, 1277-1330* (London 1974).

Taylor 1983

C. Taylor, *The Archaeology of Gardens* (Aylesbury 1983).

Taylor 1991

C. Taylor, 'Garden Archaeology; an introduction', in A.E. Brown, red., *Garden Archaeology* (London 1991), 1-5.

Te Boekhorst 1995

P.J.M. te Boekhorst, *Van Rijkshof tot Renthuis, Bijdragen tot de geschiedenis van Groesbeek en het Nederrijk*, deel 1 (Groesbeek 1995).

Te Winkel 1879

Jan te Winkel, *Het kasteel in de dertiende eeuw geschetst volgens de gedichten van dien tijd* (Groningen 1879).

Temminck 1995

J.J. Temminck red., *Huis ter Kleef: het enige kasteel van Haarlem* (Haarlem 1995).

Thelen 2001

A. Thelen red., 'Het Hooghuis te Gemert', (Gemert 2001), *Bijdragen aan de geschiedenis van Gemert* 27, 123-132.

Thijssen 2014

J. Thijssen, 'Die Pfalz Nimwegen, Eine Anlage auf dem Standort eines spät-römischen castellum', in F. Pohle, red., *Karl charlemagne Der Grosse, Orte der Macht* (Aachen ☒ Dresden 2014), 180-187.

Thissen 1991

B. Thissen, 'Van villa naar dorpsgemeenschap. Middeleeuwse nederzettingsgeschiedenis tot circa 1350', in A. Bosch en J. Schmiermann (ed.), *Van Gronspech tot Groesbeek, fragmenten uit een lokaal verleden 1040-1940* (Groesbeek 1991), 37-86.

Thissen 2014

B. Thissen, 2014, 'Centrum en symbool van koninklijk gezag, Het valkhof en de palts te Nijmegen', in Peterse, Verhoeven et al., red. 2014, 73-106.

Thoen 2006

I. Thoen, *Het Huys ten Donck en de familie Groeninx van Zoelen* (Zutphen 2006).

Thomas 2005

R. Thomas, 'Perceptions Versus Reality: Changing Attitudes Towards Pets in Medieval and Post-Medieval England', in A. Pluskowski red., *Just Skin and Bones? New Perspectives on Human-Animal Relations in the Historic Past* (Oxford 2005). (BAR International Series 1410)

Tiemens 2019

Tiemens, W., *Anne Frank in Schaarsbergen*, <http://www.anderzijds.nl/WillemTiemens/Anne%20Frank.htm>.

Timmerman 2011

H. Timmerman, '1940-1945: oorlog aan de Veluwezoom', in Storms-Smeets 2011, 82-93.

Toorians 2001a

L. Toorians, 'Hoe Paulus van Haastrecht in Loon op Zand kwam: de koop van Loon en wat vooraf ging', *Jaarboek Straet en Vaert* (2001), 33-45.

Toorians 2001b

L. Toorians, 'Heren en heerlijkheid. Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473', in C. Gorisse et al. red., *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001), 61-82.

Toorians 2008

L. Toorians, *Zandloper. Landschap en geschiedenis van Nationaal Park De Loonse en Drunense Duinen en omgeving* (Tilburg 2008), 169-177.

Toorians 2009

L. Toorians, 'Heren en heerlijkheid, c. 1200-1566', in C. Gorissen red., *Oosterhout, niet van gisteren. De geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009* (Oosterhout 2009), 125-153.

Tornga 1994

J.S.M. Tornga, *Dodewaard : Verhalen uit de geschiedenis* (Kesteren 1994), 27-29.

Tummers 1980

H.A. Tummers, *Early Secular Effigies in England. The Thirteenth Century* (Leiden 1980).

Tummers 1983

H. Tummers, 'Het grafmonument van een heer Van Arkel en zijn vrouw te Gorinchem', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse kerken* 17(1983).

Tyack 1899

G.S. Tyack, *Lore and Legend of the English Church* (London 1899).

Van Agt 1980

Agt, J.J.F.W. van, 'De Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof, in G. Th. M. Lemmens, red., *Het Valkhof te Nijmegen* (Nijmegen 1980), 52-59.

Van Asbeck en Erkelens 1976

J.B. van Asbeck, en A.M.E. Erkelens, 1976, 'De restauratie van het lustoord Het Loo', *Bull. KNOB* 75(1976) nr. 3/4, 119-147.

Van Asseldonk 2003

M. van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003), 220-223.

Van Asseldonk 2006

M. van Asseldonk, 'De Tol van Venloon en het gezag in de regio Drunen-Dongen omstreeks 1230', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 22-23(2005-2006), 235-288.

Van Asten 1989

A.G.W.G. van Asten, 'De verdwenen kasteeltoren te Geldrop', *Heemkronyk* 28(1989) nr. 1, 25-31.

Van Beynum 1982

J. van Beynum, 'Hoe werkt een leenkamer?', *Gens Nostra*, 37(1982), nr. 9, 321-329.

Van Caster en Op de Beek 1981

E. van Caster en R. Op de Beek, *De grafkunst in Belgisch Limburg. Vloerzerken en - platen met persoonsvoorstellingen (13e tot 17e eeuw)* (Assen 1981). (Maaslandse Monografieën 4)

Van Dalen 1912

Dalen, J.L. van, 'Oorkonden en regesten betreffende de stad Dordrecht en hare omgeving tijdens het grafelijke huis van Holland. 1006-1299', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 33(1912), 115-278.

Van de Venne 1951

J.M. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden* (Valkenburg 1951).

Van den Arend 1993

O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum 1993).

Van den Broeke 2018

M. van den Broeke, et al., *Buitenplaatsen van het Westland. Met smaak en tot voordeel aangelegd* (Heemstede 2018).

Van den Eynde 2013

G. van den Eynde, 'Van verf naar bakstenen', in Grosfeld, Jeroen, Pierre van der Pol, Guido van den Eynde, et al., '...Een thans niet meer bestaande schildering'. *Eerste verkenningen van het schilderij 'Christus en de Samaritaanse vrouw bij de stad Breda'* (Breda 2013), 39-44.
Van den Oever en De Jong-Lambregts 2019a

Oever, Ferry van den en Nancy de Jong-Lambregts, 'Kasteel de Middeburg verrassend anders. Nieuwe inzichten dankzij geofysisch en historisch-archeologisch onderzoek', *Nieuwsbrief erfgoed Alkmaar* 54 (2019), 1-3.

Van den Oever en De Jong-Lambregts 2019b

Oever, Ferry van den en Nancy de Jong-Lambregts, 'Castle De Mid-
delburg: very different from what we thought!', *ISAP-newsletter* 56 (2019),
12-16. (ISAP-International Society of Archaeological Prospection)

Van der Heijden en Molhuysen 1981

P.-J. van der Heijden en H. Molhuysen, *Kroniek van 's-Hertogenbosch. Acht
eeuwen stadsgeschiedenis* ('s-Hertogenbosch 1981).

Van der Kamp 2006a

J.S. van der Kamp, *Wonen aan het water (deel 1). Archeologisch onderzoek
van een twaalfde-eeuwse nederzetting langs de Oude Rijn*, (Utrecht 2006).
(Basisrapportage Archeologie 14)

Van der Kamp 2006b

J.S. van der Kamp, *Wonen aan het water (deel 2). Archeologisch onderzoek
naar een laatmiddeleeuws omgracht stenen huis in Leidsche Rijn* (Utrecht
2006). (Basisrapportage Archeologie 15)

Van der Laan-Meijer 2016

E. van der Laan-Meijer, 'Noordelijke Lustwarande. De betekenis van de
landschapsparken in Noord-Nederland', in A. van der Does en J. Holwerda
red., *Tuingeschiedenis in Nederland II. Denken en doen in de Nederlandse tuin-
kunst 1500-1900* (Utrecht 2016), 161-170.

Van der Laarse 2005

R. van der Laarse en Y. Kuiper, 'Inleiding', in idem, red., *Beelden van de bui-
tenplaats* (Hilversum 2005) 9-24. (Adelsgeschiedenis 3)

Van der Mark 2013

R. van der Mark, *Haarzuilens - Kasteel De Haar. Definitief archeologisch on-
derzoek naar kasteel De Haar en haar voorgangers* ('s-Hertogenbosch 2013).
(BAAC rapport A-08.0258)

Van der Pot 1940

J.E. van der Pot, 'De nadagen van Slot Honingen', *Rotterdamsch Jaarboekje*
(1940) 113-126.

Van der Wyck 1982

H.W.M. van der Wyck, *De Nederlandse buitenplaats: Aspecten van ontwikke-
ling, bescherming en herstel* (Alphen aan den Rijn 1982).

Van Doesburg 1994

J. van Doesburg, 'De begraven hofstad op De Geer', in W.A. van Es en
W.A.M. Hessing red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Neder-
land: van Trajectum tot Dorestad (50 v. C.-950 n. C.)* (Utrecht/Amersfoort
1994), 195-203.

Van Doesburg 2013

J. van Doesburg, 'Manors (curtes): new archaeological evidence from the
Netherlands', *Ruralia IX* (2013), 212-235.

Van Doesburg en Van der Heiden 2013

J. van Doesburg en M. van der Heiden, *Wallen en grachten aan de Was-
beeklaan. Archeologische waarnemingen Warmond-Wasbeeklaan 31 najaar
2012*, (Amersfoort 2013) (RAM-rapport 220)

Van Doesburg in prep.a

J van Doesburg, Laatmiddeleeuwse bewoning op De Heul, (Amersfoort in
prep.).

Van Doesburg in prep.b

J. van Doesburg, De ridder van De Geer. Een Laatmiddeleeuwse omgracht
complex op het terrein Wijk bij Duurstede-De Geer (Amersfoort in prep.).

Van Doesburg, N. Lensvelt, M. van der Heiden, et al. i.v.

J. van Doesburg, N. Lensvelt, M. van der Heiden, et al., 'Tuinarcheologisch
onderzoek in het park van landgoed Duivenvoorde (gemeente Voorschot-
ten) in 2014 en 2015', in Taco Hermans en Rob Gruben, eindred., "*Hier
wonen wij! Is het niet prachtig*" *Recent onderzoek op het gebied van kastelen en
buitenplaatsen in Nederland* (Zwolle 2020 in druk).

Van Doesburg, Van der Laan, Van der Heiden 2017

Jan van Doesburg, Bas van der Laan en Menno van der Heiden, 'Ronde
versterkingen met meerdere concentrische grachten in de schijnwerpers',
in Gruben, Hermans, Van Doesburg, et al. 2017, 45-64.

Van Enckevort 2014

H. van Enckevort en J. Thijssen, 2014, 'Het Valkhof en omgeving tot het
einde van de Romeinse tijd', in Peterse, Verhoeven et al., red. 2014, 23-42.

Van Haaster 1997

H. van Haaster, 1997, 'Phyto-archeologie en de middeleeuwse tuincul-
tuur', in Stuij, R.E.V., en C. Vellekoop, red., *Tuinen in de Middeleeuwen*, Hil-
versum, 103-113.

Van Ham 1985

W.A. van Ham, 'Een gewest in opkomst: Bergen op Zoom en omgeving tot
1250', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2(1985), 129-179.

Van Heeringen 1986

R.M. van Heeringen, 'Archeologisch onderzoek op de Duivelsberg te Ka-
pelle, Zuid-Beveland', *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*
12(1986), 117-125.

Van Heeringen 1987

R.M. van Heeringen, 'Een 'moated site' bij het voormalige dorp Nieuwer-
kerke op Walcheren', *Bulletin KNOB* 86(1987), nr. 3, 135-138.

Van Heeringen, Oele, Hendrikse et al. 1994

R.M van Heeringen, B. Oele, H. Hendrikse et al., 'Reimerswaal, Yerseke 't
Burchtje', *Jaarverslag Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*
1993 (1994), 79.

Van Herwaarden 1986

Herwaarden, J. van, 'Graaf Floris V en het reizen in zijn dagen', in Cordfunke,
Hugenholtz en Sierksma, red. 1986, 7-28.

Van Hezewijk 2018

J. van Hezewijk, *Superrijk in de lage landen. Met 500 rijksten aller tijden* (Am-
sterdam 2018).

Van Ingen 2003

Kobus van Ingen, 'De Appenburg. Een adellijk huis op de grens van twee
polders', in Joke Honders, John Mulder, Geert Visser et al. red., *Terugblik :
'De Betuwe op slot' : Over kastelen en adellijke huizen* (Opheusden 2003),
163-168.

Van Kappel en Van Holl 2012

K. van Kappel en J. van Holl, *Trompenburg gemeente Wijdereen. Een bu-
reauonderzoek*, (Amersfoort 2012). (ADC-rapport 2540)

Van Laarhoven 2001

J.P.J. van Laarhoven, 'Geldrop: kasteel, de verdwenen toren van het kasteel
van Geldrop', in z.n., *15 jaar archeologisch onderzoek in Geldrop, Heeze en
Leende* (z.p 2001).

Van Mieris 1754

F. van Mieris, *Groot Charterboek der Graaven van Holland van Zeeland en Heeren van Vriesland*, deel II (Leiden 1754).

Van Nispen tot Sevenaer 1943

E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, *Nederlandsche kasteelen* (Amsterdam 19432). (Heemschut-serie deel 20)

Van Oirschot 1964

A. van Oirschot, "De Burcht" te Geldrop', *Heemkronyk* 3(1964) nr. 4, 59-61.

Van Oirschot 1981

A. van Oirschot, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Brabant : Hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Rijswijk 1981).

Van Oosterom 2015

G. van Oosterom, *Gronden van vermaak. Het buitenplaatslandschap langs de Oude Rijn tussen Leiden en Utrecht (1600-1900)*, masterscriptie Land- schaps geschiedenis (RU Groningen 2015).

Van Oostrom 1993

F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof om- streeks 1400* (Amsterdam 1993⁴).

Van Oudenhoven 1670

Jacob van Oudenhoven, *Een nieuwe ende vermeerderde beschrijvinge van de Meyerye van 's Hertogen-Bossche* ('s-Hertogenbosch 1670).

Van Reyen 1976

Paul E. van Reyen, *Middeleeuwse kastelen in Nederland* (Haarlem 19763).

Van Rossum 2017

C.J. van Rossum, *De voornaamste vermaaken der Dordtenaren* (Dordrecht 2017).

Van Slichtenhorst 1654

Arend van Slichtenhorst, *Geldersse Geschiedenissen* (Arnhem 1654).

Van Trierum, Döbken en Guiran 1988

M.C. van Trierum, A.B. Döbken en A.J. Guiran, 'Archeologisch onderzoek in het Maasmondegebied 1876-1986', *Boorbalans I* (Rotterdam 1988), 11-104.

Van Uytven 2003

R. van Uytven, *De papegaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen* (Zwolle 2003).

Van Wezel 1999

G.W.C. van Wezel, *Het paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda* (Zeist/ Zwolle 1999).

Vandevelde 2008

J. Vandevelde, *Het adellijke Huys Beegden. Een archeologische opgraving en begeleiding in het plangebied Krijtenberg te Beegden (gemeente Maasgouw)* (Amersfoort 2008). (ADC-rapport 1251)

Veenman en Vrede 2013

F. Veenman en F. Vrede, 'Zorgeloos toeven op Zorgwijk. De resultaten van archeologisch en botanisch onderzoek', *Hervonden Stad* 18(2013), 127-140.

Verhaeghe 1981a

F. Verhaeghe, 'Moated sites in Flanders. Features and significance', in T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman red., *Liber castellorum: 40 varia- ties op het thema kasteel* (Zutphen 1981), 98-121.

Verhaeghe 1981b

F. Verhaeghe, 'Medieval moated sites in coastal Flanders', in F.A. Aberg en A.E. Brown (eds.), *Medieval Moated sites in North-West Europe* (Oxford 1981), 127-172. (BAR International Series 121)

Verhees 2002

Henriëtte Verhees-Wouters, *De geschiedenis van het kasteel Geldrop en zijn bewoners/eigenaren* (Geldrop 2002).

Verheul 1978

J. Verheul, *Kralingen en 's-Gravenweg alsmede oude merkwaardige buitenhui- zen en boerenhofsteden aan dien weg* (Arnhem 1978⁵), 7-35.

Verhoeff 1983

J.M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1983).

Verniers 2010

L.P. Verniers, *Een middeleeuwse woontoren in Boven-Leeuwen: een inven- tariserend veldonderzoek in de vorm van proefsleuven* (Amersfoort 2010) (ADC-rapport 2078)

Verniers 2012

Walter Verniers vert., *Van den vos Reynaerde, Naar het Comburgse handschrift* (Sint Niklaas 2012).

Verschuren 1985

G. Verschuren, 'De grens Holland-Brabant onder de heerlijkheid Venloon', *Brabants Heem* 37(1985), 146-151.

Verwijs 1878

J. Verwijs, *Jacob van Maerlants Naturen Bloeme*, deel I (Groningen 1878).

Viersen 2005

André Viersen, *Exterieur kasteel het Muiderslot, uitwerking bouwhistorische informatie gevels* (Utrecht 2005).

Violet le Duc 1993

Eugène Emmanuel Viollet le Duc, *Encyclopédie Médiévale, tome 1: architec- ture* (Lonrai 1993).

Visscher 1836

L.G. Visscher, *Ferguut* (Utrecht 1836).

Vogelzang 2017

Fred Vogelzang, recensie van J.A. de Haan, Landhuizen en villa's in Neder- land, *Kasteel en Buitenplaats* 58(2017) 30-31.

Wagenaar 1750

Wagenaar, Jan, *Vaderlandsche Historie vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden*, deel 3 (Amsterdam 1750).

Waldus 2006

W. Waldus, *Over een Stinswier ten westen van Sneek, die onder zijn eigen ge- wicht bezweek* (Amersfoort 2006), ADC-rapport 633.

Walker-Meikle 2008

K.F. Walker-Meikle, *Late Medieval Pet Keeping: Gender, Status and Emotions* (Londen 2008).

Walker-Meikle 2012

K. Walker-Meikle, *Medieval Pets* (Woodbridge 2012).

Weve 1919

J.J. Weve, 'Monumenten van geschiedenis en kunst te Nijmegen', *Bulletin (K)NOB*, 2de serie 12(1919), 93-138.

Weve 1993

J.J. Weve, *De Valkhofburcht te Nijmegen, Een alsnog-uitgave van het manuscript uit 1925* (Nijmegen 1993).

Wieringa en Helfrich 2010

A.R. Wieringa en K. Helfrich, *Proefsleuven aan de Zernikelaan te Groningen*, (Groningen 2010). (Stadse Fratsen 25)

Wiersum 1917

E. Wiersum, 'Kralingsche buitenplaatsen I', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1917) 127-131.

Wiersum 1918

E. Wiersum, 'Kralingsche buitenplaatsen II', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1918) 57-60.

Wiersum 1919

E. Wiersum, 'Kralingsche buitenplaatsen III', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1919) 100-124.

Wiersum 1921

E. Wiersum en J. van Sillevoldt, 'De katoendrukkerij Non Plus Ultra', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1921) 67-90.

Wiersum 1934

E. Wiersum, 'De architect Jan Giudici (1746-1819)', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1934) 29-41.

Wijngaarden-Bakker en IJzereef 1977

L.H. Wijngaarden-Bakker en G.F. IJzereef, 'Mittelalterliche Hunde aus den Niederlanden', *Zeitschrift für Säugetierkunde* 42(1977).

Wijntjes 1982

Th.M. Wijntjes, 'Het klooster Leeuwenhorst', *Holland. Historisch-Regionaal Tijdschrift* 14(1982) nr. 2.

Willemsen en Ernst 2012

A. Willemsen en M. Ernst, *Honderden ... Middeleeuwse mode in metaal. Sierbeslag op riemen en tassen uit de Nederlanden 1300-1660* (Zwolle 2012).

Wispelwey 2009

M.H. Wispelwey, 'Het archeologisch onderzoek', in Bierens de Haan, J.C., red., *De rustplaatsen van paleis het Loo. Sluitstuk van de tuinrestauratie* (Apeldoorn 2009).

Wispelwey en Bloemink

M.H. Wispelwey en J.W. Bloemink, *Het slot van het Loo* (Apeldoorn 2005).

Wissema-Goossens 1957

N. Wissema-Goossens, 'Een vondst in de tuin van het voormalige Huis Ter Meer te Maarssen', *Jaarboekje Nijferlake* 1957, 13-15.

Woerdeman 2008

T. Woerdeman, *Tuinieren met Stinzenplanten* (Dieren 2008).

Woudstra 1997

J. Woudstra, 'De reconstructie van de Privy Garden, Hampton Court Palace', *Groen* 52(1997), nr. 4, 32-38.

z.n. 1979

z.n., *Het kasteel van Geldrop* (Geldrop 1979).

Zeune 2004

Joachim Zeune, 'Hölzerne Wehrelemente an Burgen in historischen Bildquellen', in Hartmut Hofrichter red., *Holz in der Burgenarchitektur* (Braubach 2004), 33-42. (Veröffentlichungen der Deutsche Burgenvereinigung, Band 9)

Zevenboom 1964

K.M.C. Zevenboom, *Theorie over de ontwikkeling van de Nederlandse voet- en ellematen* (Amsterdam 1964).

Zieleman 2012

W. Zieleman, 'Het Koninklijk Park op Het Loo, geschiedenis en ontwikkeling', *De Tuinbaas* 35(2012), 15-18.

Zijlmans 1988

B. Zijlmans, 'Het stadsrecht van Geertruidenberg', in T. van de Hulsbeek et al. red., *In de Hollantsche Tuyn II. Historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg en naaste omgeving* (Geertruidenberg 1988), 11-25.

Zijlmans 2002

J. Zijlmans, *Hond en Baas. Een geschiedenis van haat en liefde* (Den Haag 2002).

Zijlmans 2009

B. Zijlmans, 'Het grafelijke kasteel van Geertruidenberg (1323-1547). Historisch en archeologisch onderzoek', in Janssen en Landewé 2009, 61-99.

Ziolkowski en Putnam 2008

J.M. Ziolkowski en M.C.J. Putnam, *The Virgilian Tradition. The first fifteen hundred Years* (New Haven/Londen 2008).

z.n. 1999

z.n., *Den Hooaert: een 17de-eeuwse baroktuin onderzocht*, Den Haag. (Haagse Archeologische Rapportages)

